

ΑΚΡΟΛΙΘΟΣ ΜΥΚΗΝΑΪΚΟΣ «ΚΟΥΡΟΣ» ΑΠΟ ΤΗ ΓΡΟΤΤΑ ΤΗΣ ΝΑΞΟΥ¹

Εύρημα της δεύτερης ανασκαφικής περιόδου (1950) στον μυκηναϊκό οικισμό της Γρόττας, το μικρό λίθινο κεφάλι ανδρικής μορφής (εικ. 1-5, 7) προκάλεσε αμέσως το ενδιαφέρον του Ν. Κοντολέοντος, ο οποίος στα *Πρακτικά* του έτους εκείνου επισήμανε: «Είναι φανερόν ότι πρόκειται περί σημαντικού συνδέσμου της πλαστικής της μυκηναϊκής προς την πρόωμον ελληνικήν πλαστικήν»². Ελάχιστα παρουσιασμένο έκτοτε³, το ίδιο σημαντικό έργο μυκηναϊκής μικροτεχνίας συζητείται στο παρόν άρθρο. Οι σελίδες που ακολουθούν αφιερώνονται με ευγνωμοσύνη και σεβασμό στον καθηγητή Σπύρο Ιακωβίδη, θάλλοντα Νέστορα των μυκηναϊκών σπουδών και προσηνή σοφό για τους νεότερους ερευνητές.

Χωρίς παράλληλα στον τύπο και δίχως ασφαλείς ενδείξεις για την αρχική του μορφή και τον τρόπο χρήσης του, το κεφαλάκι αυτό συνιστά ένα ενδιαφέρον *unicum* στο Αιγαίο της Ύστερης Εποχής του Χαλκού, και ζητά από τη σύγχρονη – περιορισμένη όμως σε συγκριτικά στοιχεία – έρευνα να αποκαταστήσει το αρχικό «σχήμα» του και να προσεγγίσει τον συμβολισμό του.

ΤΟ ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ

Η Γρόττα καταλαμβάνει τη βόρεια παραλιακή ζώνη της πόλεως Νάξου, στο δυτικό μισό της οποίας έχει ανασκαφεί πυκνός πυρήνας σπιτιών του εκτεταμένου μυκηναϊκού

1. Το σχέδιο του ειδωλίου της Γρόττας φιλοτέχνησε ο ζωγράφος Ανδρέας Κοντονής και τις φωτογραφίες έκανε ο Χρόνης Παπανικολόπουλος. Το προσωπικό του Μουσείου Νάξου στάθηκε, όπως πάντα, δίπλα μας με ευγενική προθυμία. Σε αυτή τη σύντομη αναζήτηση της «αρχής της μορφής» για το ακρολιθικό ειδώλιο της Γρόττας οι καθ. Ε. Cline, καθ. G. Gesell, δρες Γ. και Έ. Σακελλαράκη μου επισήμαναν ενδιαφέροντα σημεία για τα ειδώλια του Αιγαίου και της Ανατολής, και οι καθ. Ε. Σημαντώνη-Μπουρνιά καθ. Ι. Λεβέντη και δρ. Β. Βιβλιοδέτης, για εκείνα των ιστορικών χρόνων. Η ταύτιση του λίθου της κεφαλής οφείλεται στον δραστήριο και ενθουσιώδη ερευνητή των αρχαίων υλικών δρ. Γ. Μπασιάνο (ΚΕΦΕΕ Δημόκριτος), στο πλαίσιο αυτοψίας του στο νησί. Προς

όλους τους παραπάνω οφείλονται θερμές ευχαριστίες.

2. Ν. Κοντολέον, Ανασκαφή εν Νάξω, *ΠΑΕ* 1950, 279 εικ. 13-14.

3. Σύντομες αναφορές στο ειδώλιο: Α. Βλαχόπουλος, Ο ΥΕ ΙΙΙΓ οικισμός της Γρόττας. Στο Κέντρο ή την Περιφέρεια του Μυκηναϊκού Αιγαίου, στο Ν. Κυπαρίσση-Αποστολίκα - Μ. Παπακωνσταντίνου (επιμ.), *Πρακτικά του Β' Διεθνούς Διεπιστημονικού Συνεδρίου «Η περιφέρεια του Μυκηναϊκού Κόσμου»*, Λαμία 1999 (Αθήνα 2003) 498 εικ. 19· Α. Βλαχόπουλος, Η Μυκηναϊκή περίοδος στη Νάξο μέσα από επιλεγμένα εκθέματα του Αρχαιολογικού Μουσείου Νάξου, στο Μ. Σέργης - Στ. Ψαρράς (επιμ.), *Νάξος. Αρμενίζοντας στο Χρόνο* (Αθήνα 2006) 44 εικ. 1-3.

οικισμού των ΥΕ ΙΙΑ και ΥΕ ΙΙΓ χρόνων⁴. Το λίθινο κεφάλι προέρχεται από τον ευρύτερο χώρο της Οικίας Α, καλοκτισμένου σπιτιού της ΥΕ ΙΙΑ περιόδου με προβεβλημένη θέση, καθώς έβλεπε σε μικρή τριγωνική πλατεία του οικισμού⁵. Το ειδώλιο βρέθηκε «έξωθι του τοίχου β'», έξω δηλαδή από τον βόρειο τοίχο του Δωματίου Β, που προσαρτήθηκε από τα δυτικά στο Δωμάτιο Α (της ΥΕ ΙΙΑ1 και πρώιμης ΥΕ ΙΙΑ2) σε νεότερη φάση, είτε κατά την ώριμη ΥΕ ΙΙΑ2 και ΥΕ ΙΙΒ1 περίοδο, είτε κατά την ΥΕ ΙΙΓ⁶. Η περιοχή αυτή βρίσκεται πολύ κοντά στο θαλάσσιο κύμα, ανασκάφηκε με μεγάλες δυσκολίες λόγω της εισροής των υδάτων και πολλοί τοίχοι δεν κατέστη δυνατό να χρονολογηθούν με ασφάλεια⁷. Το μοναδικό στοιχείο που αναφέρεται από τον Ν. Κοντολέοντα είναι ότι η κεφαλή βρέθηκε «μετά μυκηναϊκών οστράκων και δεν αφίνει αμφιβολίαν περί της χρονολογήσεώς της εις την εποχήν αυτήν»⁸.

Ας δούμε εν συντομία τα στοιχεία που είναι γνωστά για την Οικία Α. Το μεγαλύτερο ορθογώνιο Δωμάτιο Α διέθετε μονολιθικό κατώφλι και επιμελημένο δάπεδο από λευκό κονίαμα. Από την κεραμεική του χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΑ1 / πρώιμη ΙΙΑ2 περίοδο⁹. Ένας δεύτερος ανάλογος χώρος (Δωμάτιο Α') προστέθηκε σε επόμενη οικοδομική φάση,

4. Η παλαιότερη εγκατάσταση της Γρόττας χρονολογείται στην Ύστερη Νεολιθική και την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού. Βλ. συνοπτικά: Ό. Φιλανιώτου, Η προϊστορική Νάξος. Από τη Νεώτερη Νεολιθική ως το τέλος της Μυκηναϊκής εποχής, στο Σέργης - Ψαρράς ό.π. 30-36, όπου και βιβλιογραφία. Για τον ΥΕ ΙΙΑ ορίζοντα του μυκηναϊκού οικισμού (Πόλη Ι) της Γρόττας, βλ. Μ. Κ. Κοσμόπουλο, *Η Γρόττα και το κρητομυκηναϊκό Αιγαίο* (Αθήνα 2004), όπου και οι βιβλιογραφικές αναφορές στις ανασκαφικές εκθέσεις. Για τον ΥΕ ΙΙΓ οικισμό (Πόλη ΙΙ) βλ. Βλαχόπουλο ό.π. (σημ. 3· 2003)· V. Lambrinoudakis - O. Philaniotou-Hatzianastasiou, *The Town of Naxos at the End of the Bronze Age: the Mycenaean Fortification Wall*, στο V. Karageorghis - Chr. E. Morris (επιμ.), *Defensive Settlements of the Aegean and the Eastern Mediterranean after c. 1200 B.C.* (Nicosia 2001) 159-167· A. Vlachopoulos, *The LH IIIC 'Grotta phase' of Naxos. Its Synchronisms in the Aegean and its non-synchronisms in the Cyclades*, στο S. Deger-Jalkotzy - M. Zavadil (επιμ.), *LH IIIC Chronology and Synchronisms. Proceedings of the International Workshop held at the Austrian Academy of Sciences at Vienna* (Wien 2003) 217-234.

5. Κοντολέον ό.π. (σημ. 2) 271 εικ. 1-3· Β. Λαμπρινουδάκης, *Ανασκαφή Νάξου*, ΠΑΕ 1985, 144 παρ. πίν. Ε' Κοσμόπουλος ό.π. 26 εικ. 1-2, 44 εικ. 14. Η κεραμεική από την Οικία Α (αυτόθι 29-30, 80, 86 εικ. 3) είναι ΥΕ ΙΙΑ1-2 στην πλειονότητά της, καλής ποιότητας, γραπτή και εισηγμένη στη Νάξο.

6. Ο Κοντολέον ό.π. (σημ. 2) 275 εικ. 7, αναφέρει για τον τοίχο β' ότι «προσετέθη βραδύτερον αλλ' εντός της αυτής γενικής περιόδου» και έτσι παριστάνεται στο πρώτο τοπογραφικό της μυκηναϊκής Γρόττας (Ν. Κοντολέον, *Ανασκαφή εν Νάξω*, ΠΑΕ 1951, 215 εικ. 1). Στο ίδιο σχέδιο οι υπόλοιποι τοίχοι του Δωματίου Β αποδίδονται στην ΥΕ ΙΙΓ περίοδο. Στο συνθετικό τοπογραφικό σχέδιο της Γρόττας [Ν. Κοντολέον, *Ανασκαφή Νάξου*, ΠΑΕ 1965, 174-176 εικ. 2· Λαμπρινουδάκης ό.π. (σημ. 5) παρ. πίν. Ε' Βλαχόπουλος ό.π. (σημ. 3· 2003) εικ. 2] το Δωμάτιο Β αποδίδεται στην πρώτη μυκηναϊκή (ΥΕ ΙΙΑ) πόλη. Η μελέτη της κεραμεικής της ΥΕ ΙΙΑ πόλης [Κοσμόπουλος ό.π. (σημ. 4) 26, 29 εικ. 1-2] έδειξε, όμως, ότι το Δωμάτιο Β είχε θεμελιωθεί ψηλότερα και από το Δωμάτιο Α' (το οποίο προστέθηκε στην ώριμη ΥΕ ΙΙΑ2 και ΥΕ ΙΙΒ1) και ότι αυτό πρέπει να χρονολογηθεί στην ΥΕ ΙΙΓ περίοδο.

7. Οι δύσκολες συνθήκες της ανασκαφής στη Γρόττα, οφειλόμενες στην εισροή της θάλασσας στον μυκηναϊκό ορίζοντα, είναι προφανές ότι στέρησαν την έρευνα από στρωματογραφικά και άλλα στοιχεία, που θα καθιστούσαν ευκρινέστερη τη διάκριση των χώρων και θα φώτιζαν τον χαρακτήρα των δραστηριοτήτων που ελάμβαναν χώρα σε κάθε κτίριο. Κοντολέον ό.π. (σημ. 2) 269, 277. Βλ. Βλαχόπουλο ό.π. (σημ. 3· 2003) 495 εικ. 3, 5.

8. Κοντολέον ό.π. (σημ. 2) 279.

9. Κοσμόπουλος ό.π. (σημ. 4) 26, 29 εικ. 1-2.

ΑΚΡΟΛΙΘΟΣ ΜΥΚΗΝΑΪΚΟΣ «ΚΟΥΡΟΣ» ΑΠΟ ΤΗ ΓΡΟΤΤΑ ΤΗΣ ΝΑΞΟΥ

της ώριμης ΥΕ ΠΙΑ2 περιόδου, στο εμπρός μέρος του κτιρίου. Στο Δωμάτιο Α' υπήρχε κτιστή («συμπαγής») ορθογώνια κατασκευή, πλάτ. 1 μ., μήκ. 2,20 μ. και σωζ. ύψ. 0,40-0,50 μ., που στηριζόταν στο μέσο του ανατολικού τοίχου του¹⁰. Η εξέδρα αυτή «παρουσιάζει ομοιότητες με μυκηναϊκούς οικιακούς βωμούς»¹¹, οι οποίες καθιστούν το Δωμάτιο Α' – και συνακόλουθα την Οικία Α – χώρο πιθανής άσκησης οικιακής λατρείας. «Εν αποκεκρουμένον μυκηναϊκόν ειδώλιον» (πιθανότατα το ελλειπές Φ-σχημο ειδώλιο που εντοπίστηκε στα ευρήματα του 1950), τμήμα φωλεόσχημου αγγείου από πρασινόφαιο μάρμαρο, μεγάλοι πίθοι και ένας «τριποδικός λέβης» (προφανώς χύτρα), που βρέθηκαν επίσης στην Οικία Α, ίσως ισχυροποιούν μία τέτοια υπόθεση¹². Στο Δωμάτιο Α', επιπλέον, βρέθηκε πλήρην σφραγίδα με εγχάρακτη παράσταση γωνιών μέσα στα τεταρτοκύκλια σταυρού, εγγεγραμμένου σε κύκλο¹³. Το κωνικό σχήμα της σφραγίδας, η πηνιόσχημη απόληξη με την οριζόντια διάτρηση, και ιδίως το θέμα της, βρίσκουν παράλληλα κυρίως στη Νεολιθική-Πρωτοχαλκή και λιγότερο στη σφραγιδογλυφία της Μέσης Εποχής του Χαλκού¹⁴. Πήλινες σφραγίδες απαντούν εξαιρετικά σπάνια στην Εποχή του Χαλκού και το θέμα της παράστασης, «σύνηθες εις τους υπομυκηναϊκούς και τους πρωτογεωμετρικούς χρό-

10. Κοντολέων ό.π. (σημ. 6· 1951) 215 εικ. 3· Κοντολέων ό.π. (σημ. 6· 1965) 175 εικ. 2.

11. Κοσμούπουλος ό.π. (σημ. 4) 27. Για τους κτιστούς οικιακούς βωμούς, βλ. B. Rutkowski, *The Cult Places of the Aegean* (New Haven and London 1986) 219 εικ. 308 (Ασίνη κ.α.)· A. Åkeström, *Cultic Installations in Mycenaean Rooms and Tombs*, στο E. B. French - K. A. Wardle (επιμ.), *Papers in Greek Prehistory. Papers Presented at the Centenary Conference of the British School at Athens. Manchester 1986* (Bristol 1988) 201-202 εικ. 1 (Μπερμπάτι)· H. Whittaker, *Mycenaean Cult Buildings. A Study of their Architecture and Function in the Context of the Aegean and the Eastern Mediterranean* (Bergen 1997) 6-7, 17-18 table 4. Για τους κτιστούς βωμούς σε ΥΜ/ΥΕ ΙΙΙ ιερά και οικίες, βλ. Θ. Ηλιόπουλο, *Ο ΥΜ ΙΙΙΓ 'ομφαλόεις' βωμός της Κεφάλας Βασιλικής*, στο A. Βλαχόπουλος - K. Μπίρταχα (επιμ.), *Αργοναύτης. Τιμητικός τόμος για τον καθ. Χρ. Ντούμα* (Αθήνα 2003) 397-402. Οι βωμοί αυτοί βρίσκονται στο κέντρο των ιερών, και συχνά πλαισιώνονται από θρανία κατά μήκος των τοίχων. Βλ. R. N. L. Barber, *Οι Κυκλάδες την Εποχή του Χαλκού* (Αθήνα 1994) 250 εικ. 167.

12. Κοντολέων ό.π. (σημ. 2) 279 εικ. 12 (τα δύο πρώτα ευρήματα εκτίθενται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Νάξου). Η πολυσημία των μικρών μυκηναϊκών ειδωλίων, ωστόσο, και η αδυναμία της έρευνας να προσδώσει ιερό χαρακτήρα στους τόπους εύρεσής τους παραμένει σημαντική παράμετρος της ερμηνευτικής τους προσέγγισης, βλ. I. Τζώνου-Herbst, *Η πολυσημία των μυκηναϊκών ειδωλίων*, στο Βλαχόπου-

λος - Μπίρταχα ό.π. (σημ. 11) 656, 660.

13. CMS V, 2 αρ. 603. Η σφραγίδα έχει ύψος και διάμετρο 2,85 εκ.

14. Το θέμα και οι παραλλαγές του απαντούν κατά κύριο λόγο σε κωνικές λίθινες σφραγίδες της ΠΕ ΙΙ περιόδου από τη Θήβα (CMS V, 2, αρ. 668), το Αίγιο (CMS V Suppl. 1B, αρ. 164), τη Νεμέα (αυτόθι αρ. 128) κ.α. Κωνικές σφραγίδες από πηλό με παραπλήσιο θέμα σταυρού, επίσης ΠΕ ΙΙ, βρέθηκαν στα Θαρρουνία της Εύβοιας (CMS V Suppl. 1B, αρ. 350-351). Βλ. επίσης S. Hood, *Η Τέχνη στην Προϊστορική Ελλάδα* (ελλ. μετάφρ., Αθήνα 1987) 253 εικ. 211.Α· Δ. Θεοχάρης, *Νεολιθικός πολιτισμός* (Αθήνα 1981) 67 εικ. 29 (Νεολιθική εποχή)· N. Angelopoulou, *The lead seal and the clay sealings*, στο L. Marangou - C. Renfrew - C. Doumas - G. Gavalas (επιμ.), *Μαρκιανή Αμοργού. Markiani, Amorgos. An Early Bronze Age Fortified Settlement. Overview of the 1985-1991 Investigations*, BSA Suppl. 40 (Oxford 2006) 219-221 εικ. 8.25, πίν. 52a, αρ. 317 (Πρώιμη και Μέση Εποχή του Χαλκού)· O. Krzyszkowska, *Aegean Seals. An Introduction* (London 2005) αρ. 47 (Νεολιθική εποχή), αρ. 54-55 (ΠΕ ΙΙ). Ήδη από την ΠΜ εποχή οι σφραγίδες γίνονται από οστό και λίθο (δεν αναφέρονται παραδείγματα από πηλό) και οι κωνικές σφραγίδες της ΜΜ περιόδου κατασκευάζονται αποκλειστικά από μαλακούς λίθους, αυτόθι 60-61, 63-66, 70-74 αρ. 129-130, 138, 143-145, 202. Βλ. επίσης Γ. και Ε. Σακελλαράκη, *Αρχάνες. Μία νέα ματιά στη Μινωική Κρήτη* (Αθήνα 1997) 672 εικ. 743 (ΠΜ ΙΙ και ΙΙΙ σφραγίδες).

νους» κατά τον Ν. Κοντολέοντα, αλλά με ελάχιστα παράλληλα στις σφραγίδες της Υστεροχαλκής ΙΙΙ περιόδου, δεν βοηθά στην ασφαλή της χρονολόγηση¹⁵. Εφόσον, όμως, η σφραγίδα βρέθηκε στον μυκηναϊκό ορίζοντα του οικισμού και το ευτελές υλικό δεν της προσέδιδε καλλιτεχνική ή κειμηλιακή αξία, θα την δεχτούμε ως εν χρήσει σφραγιστικό αντικείμενο, που – ως τέτοιο – διευρύνει περαιτέρω τον κύκλο δραστηριοτήτων που ενδεχομένως ελάμβαναν χώρα στην Οικία Α.

Το λίθινο ειδώλιο, συνεπώς, βρέθηκε στο περιβάλλον του περισσότερου φροντισμένου σπιτιού του ΥΕ ΙΙΑ πυρήνα του οικισμού της Γρόττας, από όπου προέρχονται ευρήματα δηλωτικά αποθήκευσης, παρασκευής τροφής, ενδεχομένως διακίνησης ή ελέγχου προϊόντων και πιθανόν οικιακής λατρείας.

Η ΛΙΘΙΝΗ ΚΕΦΑΛΗ ΤΗΣ ΓΡΟΤΤΑΣ: Η ΜΟΡΦΗ ΚΑΙ ΟΙ ΜΟΡΦΕΣ ΤΗΣ

Το λίθινο κεφαλάκι (αρ. ευρ. Μουσείου Νάξου 340) αποδίδει ανδρική μορφή. Είναι ολόγλυφο, κατασκευασμένο – όπως έδειξε η μακροσκοπική του εξέταση από τον δρ. Α. Μπασιάκο – από γκριζοπράσινο οφείτη λίθο (η πλήρης γεωλογική ονομασία του οποίου είναι σχιστοποιημένος εκ μεταμορφώσεως σερπεντινωμένος περιδοτίτης¹⁶ (εικ. 6). Μαζί με το σύμφυτο στέρνο έχει ύψ. 6,3 εκ., μέγιστο πλ. 3 εκ. και μέγιστο πάχ. 2,9 εκ. Το πρόσωπο της μορφής έχει ύψ. 3,3 εκ., χωρίς το υπογένειο. Διατηρείται ακέραιο, αλλά παρουσιάζει φθορές και σπασίματα στο δεξιό μισό: το περίγραμμα του δεξιού ματιού έχει φθαρεί και στην ίδια παρειά υπάρχει λοξή ρωγμή. Το επάνω μέρος της κεφαλής είναι επίπεδο, πολύ καλύτερα λειασμένο από τα υπόλοιπα σημεία της, που επίσης είναι στιλπνά. Η στιλπνότητα αυτή και η σχετικά «λιπαρή» υφή της επιφάνειας, κατά τον Γ. Μπασιάκο, θα μπορούσαν να οφείλονται σε θερμική επεξεργασία του ειδωλίου, μετά τη λάξευση και εξωτερική λείανση, σε θερμοκρασία 600-800 °C, με σκοπό να ενισχυθεί η επιφανειακή σκληρότητά του, πρακτική συνήθης στο Αιγαίο από τους πρώιμους χρόνους και εξής.

Στο μέτωπο της κεφαλής υπάρχει βαθιά εγχάραξη, σχεδόν οριζόντια, που ορίζει σχηματικά αποδοσμένη κόμη. Τα μεγάλα αμυγδαλωτά μάτια έχουν αποδοθεί με εγχαράξεις, η μύτη, τα χείλη και τα αυτιά είναι ανάγλυφα. Η μύτη αποτελεί κατακόρυφη προέκταση του μετώπου και είναι ελαφρά γρυπή, τα αυτιά είναι μεγάλα και ανομοιότροπα λαξευ-

15. Κοντολέον ο.π. (σημ. 6· 1951) 217. Σφράγισμα με το ίδιο ακριβώς θέμα βρέθηκε στο Καστέλλι Χανίων μαζί με ΥΜ ΙΙΒ2 κεραμική (CMS V Suppl. 1Α, αρ. 150).

16. Πρόκειται για λίθο συγγενή με τον σχιστόλιθο. Η μακροσκοπική ομοιότητα του οφείτ με τον κοινό νησιωτικό σχιστόλιθο είχαν κάνει τον ανασκαφέα [Κοντολέον ο.π. (σημ. 2) 279] να θεωρήσει την κεφαλή «εκ πράσινου σχίστου, επιτοπίου προφανώς». Ο δρ. Γ. Μπασιάκος, κατά τη διάρκεια αυτοψίας που διενήργησε (13.5.2007) στον ΠΚ οικισμό του Πανόρμου,

στην ανατολική ακτή της Νάξου, από κοινού με τη δρ. Α. Αγγελοπούλου και τη δρ. Α. Δεβετζή, εντόπισε στον παρακείμενο χείμαρρο απολελυμένες κροκάλες σχιστοφύους σερπεντινωμένου περιδοτίτη (εικ. 6) απολύτως όμοιες (από πλευράς χρώματος και υφής) προς το υλικό κατασκευής του εξεταζόμενου ειδωλίου, δια των οποίων ο λίθος αποδεικνύεται αυτοφύνης στο νησί, και έτσι πιθανότατα επιτόπια η κατασκευή της λίθινης κεφαλής στη Νάξο. Η εντυπωσιακή ομοιότητα των κροκαλών με τη λίθινη κεφαλή της Γρόττας (εικ. 6) ενισχύει την κατασκευή του ειδωλίου στο νησί.

ΑΚΡΟΛΙΘΟΣ ΜΥΚΗΝΑΪΚΟΣ «ΚΟΥΡΟΣ» ΑΠΟ ΤΗ ΓΡΟΤΤΑ ΤΗΣ ΝΑΞΟΥ

μένα. Τα χείλη είναι σαρκώδη, αποδίδονται μισάνοιχτα με οριζόντια εγχάραξη. Κάτω από το πηγούνι και γύρω από τη βάση του λαιμού υπάρχει ανάγλυφο τριγωνικό υπογένειο, ελαφρά έκκεντρο και πιο φουσκωτό στο δεξιό του τμήμα. Ο αυχένας διακρίνεται από το κεφάλι με δύο λοξές εγχοπές, πίσω από τα αυτιά, και είναι σχεδόν επίπεδος. Φτάνει κατακόρυφα έως το ύψος του πηγουνιού, απολήγει σε καμπύλο τελείωμα και σχηματίζει ορθογώνια οδόντωση έως το μέσο του πάχους του λαιμού. Από εκεί και κάτω ο λίθος έχει απολαξευτεί λοξά και σχηματίζει οξύληκτο στέλεχος μήκ. 2 εκ. στο σημείο όπου συναντά την μπροστινή, επίπεδη προέκταση του λαιμού. Διαμορφώνεται, δηλαδή, στο σημείο του στέρνου επίμηκες τριγωνικό έμβολο, το οποίο προφανώς γομφωνόταν ή προσαρμοζόταν σε φθαρτό – μάλλον ξύλινο – πυρήνα.

«Πιθανώτατα πρόκειται περί κεφαλής «ακρολίθου» αγαλματίου, ως μοι υπέδειξεν ο κ. Σ. Μαρινάτος», σημειώνει ο Ν. Κοντολέων¹⁷, συμπέρασμα που προκύπτει εύλογα συνεκτιμώντας το υλικό, το θέμα, τη λάξευση και – κυρίως – τον τρόπο πρόσφυσης σε διαφορετικό υλικό, που προέβλεψε για το λίθινο γλυπτό ο κατασκευαστής του.

Ο κατακόρυφος, άκαμπτος αυχένας και η ουσιαστική απουσία λαιμού στη λίθινη κεφαλή έρχονται σε αντίθεση με τα φυσιοκρατικά αποδοσμένα χαρακτηριστικά του ανδρικού πορτρέτου. Το επίπεδο τριγωνικό στέλεχος που διαμορφώνεται στη θέση του λαιμού στερείται πλαστικότητας, δημιουργώντας ερωτηματικά κατά πόσον το τμήμα αυτό έμενε ορατό, ως απόδοση του στέρνου, ή στείλωνόταν σε ξύλινο πυρήνα, ως σφηνοειδές έμβολο.

Εάν το επίμηκες στέλεχος προοριζόταν να μένει ορατό και η οδόντωση του αυχένα απλώς προσαρμοζόταν σε ξύλο, τότε ένας πιθανός προορισμός της λίθινης κεφαλής ήταν διακοσμητική λαβή στην απόληξη ραβδιού ή σκήπτρου¹⁸. Με την υπόθεση αυτή θα συμφωνούσαν η εντελώς επίπεδη και λειασμένη επιφάνεια της κόμης (εικ. 5) και η απουσία ανάγλυφων όγκων στην απόδοση των χαρακτηριστικών του προσώπου, που θα έκαναν τη λίθινη λαβή ευκολότερη στο κράτημα. Εάν το ανδρικό κεφαλάκι διακοσμούσε απόληξη σκήπτρου, το ξύλινο προσαρτώμενο ραβδί θα είχε τομή ελλειψοειδή (πλάτ. 2,2 εκ. και πάχ. 1,7 εκ.), που αντιστοιχεί στο σχήμα του γόμφου και της οδόντωσης. Η απόλυτη εφαρμογή της λίθινης κεφαλής στο ξύλινο ραβδί μπορούσε να εξασφαλισθεί με δακτύλιο, που θα προσαρμοζόταν στο μέσο του εμβόλου (εικ. 8).

Η υπόθεση της κεφαλής σκήπτρου, ωστόσο, δεν βρίσκει κανένα παράλληλο στο Αιγαίο και την Κύπρο της Ύστερης Εποχής του Χαλκού, ούτε ως προς το υλικό κατασκευής ούτε ως προς το θέμα. Περισσότερο γνωστά από σφραγίδες και σφραγίσματα, και όχι πάντοτε εύκολο να ταυτιστούν στις παραστάσεις εκείνες, τα ελάχιστα αντικείμενα που έχουν ερμηνευτεί ως σκήπτρα στο Αιγαίο είναι κατασκευασμένα από ελεφαντόδοντο και χαλκό, και παριστάνουν κυρίως θέματα εμβληματικά (γρύπας), φυτικά ή συμβολικά (ρόδι)¹⁹. Η αν-

17. Κοντολέων ό.π. (σημ. 2) 279.

18. Λίθινες κεφαλές σκήπτρων έχουν αναγνωριστεί ελάχιστες κατά την Εποχή του Χαλκού στο Αιγαίο, με γνωστότερο τον παλαιοανακτορικό σφυροπέλεκυ των Μαλίων σε σχήμα πάνθηρα, από πράσινο λίθο. Βλ. Hood ό.π. (σημ. 14) 212 εικ. 170· Ν. Δημο-

πούλου-Ρεθεμιωτάκη, *Το Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου* (Αθήνα 2005) 116.

19. N. Kourou, Sceptres and maces in Cyprus before, during and immediately after the 11th century, στο V. Karageorghis (επιμ.), *Proceedings of the International Symposium Cyprus in the 11th century B.C.*

θρώπινη μορφή δεν εμφανίζεται ούτε στα Κυπρογεωμετρικά Ι σκήπτρα (11ος αι. π.Χ.) της Κύπρου, επίσης χάλκινα και ελεφάντινα, όπου προτιμώνται ανάλογα θέματα (βουκράνια, ρόδι). Το πιο γνωστό – και αναμφισβήτητο το σημαντικότερο – είναι το σκήπτρο του Κουρίου από χρυσό και σμάλτο, με παράσταση δύο γερακιών επάνω σε σφαίρα, πιθανότατα μυκηναϊκό έργο της ΥΕ ΙΙΑ ή Β περιόδου²⁰.

Οι λιγοστές πιθανότητες να φανταστούμε το λίθινο ναξιακό ειδώλιο στην απόληξη σκήπτρου γίνονται ακόμη λιγότερες εάν υποθεθεί η χρήση του ως τελετουργική σφύρα, αφού καμία από τις (λίθινες) μινωικές και τις (χάλκινες) κυπριακές σφύρες δεν έχει σχήμα που να ευνοεί αντίστοιχη χρήση για το αγαλμάτιο της Γρόττας²¹.

Εξετάζουμε τώρα την πιθανότερη εκδοχή, το λίθινο ανδρικό κεφαλάκι να ανήκε σε ακρόλιθο είδωλο με κορμό κατασκευασμένο από άλλο υλικό, μάλλον ξύλο. Με βάση τον προβληματισμό που αναπτύξαμε πιο πάνω για τον τρόπο λειτουργίας του τριγωνικού εμβόλου, εκτιμάται ότι αυτό πιθανότατα εφαρμοζόταν εξωτερικά στον ξύλινο(;) κορμό, αποδίδοντας το στήθος του άνδρα, παρά γομφωνόταν στο σώμα του ειδωλίου, χωρίς να είναι πλέον ορατό. Δεν αποκλείεται, λοιπόν, το υπόλοιπο ειδώλιο να απέδιδε ντυμένη μορφή, στην οποία προσαρμοζόταν το λίθινο πορτρέτο με το γυμνό στέρνο, θυμίζοντας λίγα κλασικά και πλείστα ρωμαϊκά ακρόλιθα αγάλματα, στα οποία το κεφάλι, συχνά κατασκευασμένο από άλλο μάρμαρο, γομφωνόταν στον κορμό²². Αυτό, όμως, συνιστά μόνο μία υπόθεση, καθώς στην αιγαιακή ειδωλοπλαστική της Εποχής του Χαλκού – σε αντίθεση με την εικονογραφία – δεν είναι γνωστές ενδεδυμένες ανδρικές μορφές.

Η απουσία από το κρητομυκηναϊκό Αιγαίο λίθινων μικρογραφικών προτομών με ανάλογο σύστημα γόμφωσης του κεφαλιού στο σώμα περιορίζει την προσέγγισή μας για την

(Nicosia 1994) 205, με αναφορές σε απλό κυλινδρικό χάλκινο σκήπτρο από τη Θήβα (Α. Κεραμόπουλλος, *Θηβαϊκά*, ΑΔ 3, 1917, 197 εικ. 42.6-7), σε ελεφάντινο κεφάλι γρύπα, ίσως από σκήπτρο, εισηγμένο από την Ανατολή [Θ. Σπυρόπουλος, *Ελεφαντίνη γλυπτή λαβή εκ Θηβών*, ΑΑΑ 3, 1970, 268-274 εικ. 2-3· Κ. Δημακοπούλου (επιμ.), *Ο μυκηναϊκός κόσμος. Πέντε αιώνες πρώιμου ελληνικού πολιτισμού. 1600-110 π.Χ.* (Αθήνα 1988) 256 αρ. 272] και σε ελεφάντινο σκήπτρο σε σχήμα ροδιού από το Ναύπλιο, εισηγμένο από την Κύπρο (Ευ. Δεϊλάκη, *Ναυπλία*, ΑΔ 29, 1973-74, 203 πίν. 145στ· Κουρου ό.π. 207). Όλα χρονολογούνται στους ΥΕ ΙΙΑ-Β χρόνους. Πρωιότερο είναι ένα ΥΕ ΙΙ – πάλι αμφίβολο ως προς τη χρήση του – ελεφάντινο σκήπτρο από τις Μυκήνες, με παράσταση οκτώ-σχημου θέματος και δίσκου (Α. Wace, *Mycenae*, BS4 48, 1953, 8 πίν. 4b· Γ. Σακελλαράκης, *Το ελεφαντόδοντο και η κατεργασία του στα μυκηναϊκά χρόνια*, Αθήνα 1979, 69).

20. Κουρου ό.π. (σημ. 19) 203-207 εικ. 1. Το σκήπτρο από το Κούριο βρέθηκε στον Υστεροκυπριακό

ΙΙΒ τάφο 40 της Καλορίζικης. D. McFadden, *A Late Cypriot III Tomb from Kourion Kaloriziki No. 40*, AJA 58, 1954, 131-142 πίν. 21-22, 24-27· Κουρου ό.π. 204-205 εικ. 1:6. Βλ. επίσης Hood ό.π. (σημ. 14) 250 εικ. 208· Β. Καραγιώργης, *Ο Κυπριακός πολιτισμός της Μυκηναϊκής περιόδου*, ΙΕΕ, τ. Α (Αθήνα 1970) 350. Από διαφορετικό υλικό (αιγυπτιακό μπλε), είναι μόνο δύο σκήπτρα σε σχήμα λωτού, εισηγμένα από την Αίγυπτο (Κουρου ό.π. 204 εικ. 1:2).

21. Για τις κυπριακές τελετουργικές ράβδους, όλες με σφαιρικό έξαρμα, βλ. Κουρου ό.π. (σημ. 19) 207-209 εικ. 2-3. Αντίστοιχα, στη μινωική Κρήτη καμία τελετουργική λίθινη σφύρα δεν έχει σχήμα φυσιοκρατικό. Βλ. Μ. Μάντη-Πλάτωνος, *Τελετουργικές σφύρες και ρόπαλα στον μινωικό κόσμο*, ΑΕ 1981, 74-83.

22. Για τα ακρόλιθα, βλ. Γ. Δεσπίνη, *Ακρόλιθα* (Αθήνα 1975)· E. Häger-Weigel, *Akrolith-Statuen des 5. und 4. Jhrs v. Chr.* (Berlin 1997)· Κ. Ρωμοπούλου, *Συλλογή ρωμαϊκών γλυπτών*. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο (Αθήνα 1997) 33.

αρχική μορφή του ειδωλίου της Γρόττας σε μία πολύ αδρή – και γι' αυτό μη δεσμευτική – σχεδιαστική πρόταση ακρολιθικού αγαλματίου (εικ. 9). Από το ύψος του προσώπου υπολογίζεται ότι το συνολικό ύψος του ιδιότυπου ναξιακού ειδωλίου θα έφτανε τα 30 εκατοστά. Η μετωπικότητα, η αυστηρή έκφραση και το ελαφρύ σκύψιμο της κεφαλής – αίσθηση που δημιουργεί η ακαμψία λαιμού και αυχένα – παραπέμπουν σε στάση ακίνητη για τον ξύλινο(;) ανδρικό κορμό, πιθανόν στη στάση της προσοχής²³.

Η ποιότητα της εργασίας στο λίθινο κεφάλι δεν είναι ξεχωριστή. Το γλυπτό αποδίδει πιστά τον νέο άνδρα, αλλά στερείται σχεδιαστικής ακρίβειας και εκφραστικής δύναμης σε βασικά σημεία. Ο σχιστοφυής οφείτης, σκληρότερος από τον γνωστό κρητικό ευκολοδούλευτο οφείτη, ρηγματώνεται εύκολα και δυσκολεύει την απόδοση λεπτών περιγραμμάτων και πλαστικών λεπτομερειών, εξηγώντας πειστικά γιατί η λάξευση της κόμης, των ματιών και του υπογενείου δείχνει αδρή. Η σκοτεινόχρωμη επιφάνεια του λίθου, επιπλέον, δεν επέτρεπε να διακρίνονται καλά τα εγχάρακτα χαρακτηριστικά της κεφαλής. Γνωρίζοντας ότι τα λίθινα ειδώλια ήδη από τη Νεολιθική και την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού διακοσμούσαν με χρώματα, δεν μπορεί να αποκλεισθεί η επίθεση ανοικτόχρωμης βαφής ή γραπτού κονιάματος στο ναξιακό ειδώλιο²⁴.

Σε ένα τέτοιο ενδεχόμενο, περισσότερο ταιριαστή στο λίθινο πορτρέτο θα ήταν η κάλυψή του με προσωπίδα λεπτού χρυσού ελάσματος, διακοσμητική τάση που απαντά στα μετάλλινα αγαλμάτια χαναναϊκών θεοτήτων του 14ου-13ου αι. π.Χ. από την Ανατολική Μεσόγειο²⁵. Στο Αιγαίο δεν μαρτυρούνται σύγχρονα παραδείγματα προσαρτημένα σε ειδώλια, ωστόσο η ΥΕ ΠΙΒ μικρογραφική προσωπίδα από λεπτό φύλλο χρυσού που βρέθηκε στο ιερό της Φυλακωπής, πιθανότατα κάλυπτε το πρόσωπο πήλινου ειδώλου ή ξόανου, του οποίου το κεφάλι, μάλιστα, είχε διαστάσεις ανάλογες με του ναξιακού ακρόλιθου²⁶.

23. Δεν μπορεί να αποκλεισθεί, βέβαια, η μορφή να παριστάνονταν καθιστή, όπως συμβαίνει σε μικρογραφικό (ύψ. 6 εκ.) ολόσωμο ανδρικό ελεφάντινο ειδώλιο από τις Μυκήνες. Α. D. Moore - W. D. Taylour, *Well Built Mycenae. The Helleno-British Excavations Within the Citadel at Mycenae, 1959-1969, Fasc. 10, The Temple Complex* (Oxford 1999) εικ. 5 (αφ. 68-1512). Το ειδώλιο, προϊόν της διακοσμητικής ελεφαντουργίας, παριστάνει καθήμενο γυμνό άνδρα με εγχάρακτο πόλο στο κεφάλι, που κρατάει κάποιο αντικείμενο στα λυγισμένα χέρια του.

24. Τα μεγάλα πήλινα είδωλα από τον ναό της Αγ. Ειρήνης στην Κέα, για παράδειγμα, ήταν αρχικά επιχρισμένα με κονίαμα και ζωγραφισμένα. Hood ό.π. (σημ. 14) 131 εικ. 89Α, 90· Barber ό.π. (σημ. 11) 193-194 εικ. 136· M. Caskey, *The Temple at Ayia Irini: the Statues, Keos II, Part I* (Mainz 1986).

25. O. Negbi, *Canaanite Gods in Metal. An Archaeo-*

logical Study of Ancient Syro-palaistinian Figurines (Tel Aviv 1976) 29, 162 πίν. 18 (αφ. 1307), 50, 172 εικ. 59 πίν. 33 (αφ. 1453). Για το θέμα, βλ. Α. Βλαχόπουλο, *Η Υστεροελλαδική ΙΙΙΓ περίοδος στη Νάξο. Τα ταφικά σύνολα και οι συσχετισμοί τους με το Αιγαίο Α* (Αθήνα 2006) 228.

26. C. Renfrew *et al.*, *The Archaeology of Cult: The Sanctuary at Phylakopi, BSA Suppl. 18* (London 1985) 302 εικ. 8.2 πίν. 59· Rutkowski ό.π. (σημ. 11) 184, 185, εικ. 269· Α. Παπαευθυμίου-Παπανθίμου, *Τελετουργικός καλλωπισμός στο προϊστορικό Αιγαίο* (Θεσσαλονίκη 1997) 100 εικ. 49· Βλαχόπουλος ό.π. (σημ. 25) 228. Η επίπεδη σχεδόν όψη της προσωπίδας (πλάτ. 3 εκ.), οι περίτμητες περιοχές των ματιών και η κάμψη του ελάσματος στα πλάγια, στην περιοχή των αυτιών, δείχνει ότι η προσωπίδα πιθανότατα είχε κατασκευασθεί για να προσαρτάται σε κεφάλι ειδώλου.

ΑΚΡΟΛΙΘΑ ΕΙΔΩΛΙΑ ΣΤΗ ΜΙΝΩΙΚΗ ΚΡΗΤΗ

Τα λιγοστά παράλληλα της ακρολιθικής κεφαλής της Γρόττας στο Αιγαίο, δηλαδή ολόγλυφα κεφαλάκια ανδρικών μορφών που προσαρτώνταν σε σώμα από άλλο υλικό, είναι όλα κατασκευασμένα από ελεφαντόδοντο, κέρας ιπποποτάμου ή άλλο οστό²⁷. Συνιστούν μία ανομοιογενή ομάδα μικροτεχνημάτων, δεδομένων των διαφορετικών διαστάσεων, της αναπαριστώμενης ενέργειας και του τρόπου γόμφωσης του κεφαλιού στον κορμό²⁸.

Τα περισσότερα είναι μινωικά ελεφαντουργήματα των Νεοανακτορικών χρόνων, προϊόντα της ωριμότερης στιγμής της κρητικής μικροτεχνίας της 2ης χιλιετίας π.Χ. Ανήκουν σε ολόγλυφα «χρυσελεφάντινα» ή «ακρολιθικά» αγαλμάτια μικρών διαστάσεων, το κεφάλι και τα άκρα των οποίων ήταν από οστό, και τα υπόλοιπα μέρη (π.χ. μαλλιά, μάτια) από άλλα υλικά. Τέτοια έργα ελεφαντουργίας βρέθηκαν στο Σπήλαιο Τραπέζα, στη Φαιστό, στην Κνωσό, στα Μάλια, στις Αρχάνες και στο Παλαίκαστρο, και δείχνουν σημαντική ποικιλία των ειδωλοπλαστικών τύπων που αποδίδουν την ανδρική μορφή²⁹. Σημειώτέον ότι στην πλειονότητά τους αυτά βρέθηκαν σε ανακτορικούς οικισμούς και ότι κανένα δεν προέρχεται από τάφο.

Από το ανακτορικό συγκρότημα των Αρχανών προέρχεται ΥΜ ΙΒ σύνολο δύο μικρογραφικών ελεφάντινων κεφαλών και πολλά άκρα μέλη ανδρικών και παιδικών μορφών. Τα μέλη αυτά, προσαρτημένα με γόμφους σε ξύλινους κορμούς, αποτελούσαν τμήματα μικρών αγαλμάτων, σωστότερα «ειδώλων», η θέση και η χρήση των οποίων μέσα στο ανάκτορο δεν κατέστη δυνατόν να αποσαφηνισθεί³⁰. Πλησιέστερα στη λίθινη κεφαλή της Γρόττας βρίσκεται το οστέινο κεφάλι ώριμου άνδρα, που ανήκε σε είδωλο υπολογιζόμενου ύψους 22 εκ.³¹ (εικ. 10). Η γόμφωση της κεφαλής στον κορμό γινόταν με τριγωνικό

27. K. D. S. Lapatin, *Chryselephantine Statuary in the Ancient Mediterranean World* (Oxford 2001) 26. Βλ. και σημ. 29.

28. Σε διαφορετική κατηγορία ανήκει ελεφάντινο ειδώλιο απόλυτα σχηματοποιημένης μορφής, ύψ. 6,2 εκ., της Ύστερης Εποχής του Χαλκού από την Τίρυνθα, το επίμηκες έμβολο του οποίου αποτελεί το κύριο σώμα του ειδωλίου. Είναι συροπαλαιστινιακής ή μεσοποταμιακής προέλευσης και ανήκει στην κατηγορία των «foundation deposit figurines». K. Kilian, *Ausgrabungen aus Tiryns* 1982-83, AA 1988, 145 εικ. 46· E. Cline, *Sailing the Wine-Dark Sea. The International Trade and the Late Bronze Age Aegean*, BAR Int. Series 591 (Oxford 1994) 132.

29. Διακρίνονται οι τύποι του ταυροκαθάπτη και της ιστάμενης ανδρικής μορφής, με ύψος έως 40 εκ. Η χρονολόγηση των έργων αυτών είναι συχνά προβληματική, προσδιοριζόμενη μεταξύ ΜΜ Ι και ΥΜ ΙΒ περιόδου. Βλ. Hood ό.π. (σημ. 14) 144-145 εικ. 105-107· Σακελλαράκη ό.π. (σημ. 14) 707-719 εικ. 817-833· Lapatin ό.π. (σημ. 27) 22-28 πίν. 2-34· S. Heamingsway,

The Place of the Palaikastro Kouros in Minoan bone and ivory carving, στο J. A. MacGillivray - J. M. Driessen - L. H. Sackett (επιμ.), *The Palaikastro Kouros. A Minoan chryselephantine statuette*, BSA Studies 6 (London 2000) 115-119, 122 εικ. 9.2-3. Οι όροι «ακρολιθικά» και «χρυσελεφάντινα» χρησιμοποιούνται εν μέρει καταχρηστικά για τα ειδώλια αυτά, δεδομένου ότι τα πρώτα συνήθως δεν έχουν λίθινα (αλλά ελεφάντινα) τα άκρα μέλη τους, και τα δεύτερα είναι μεν ελεφάντινα αλλά ο τρόπος και η έκταση χρήσης του χρυσού δεν μπορεί να προσδιορισθεί.

30. Σακελλαράκη ό.π. (σημ. 14) ιδίως εικ. 818. Βλ. επίσης Lapatin ό.π. (σημ. 27) 33-34 πίν. 47. Αν και προέρχονταν από καταστροφή από φωτιά, τα κεφάλια και τα ακραία μέλη των Αρχανών διαπιστώθηκε ότι είχαν ζωγραφισμένα με χρώμα διάφορες λεπτομέρειές τους. Βλ. Σακελλαράκη ό.π. 713-714.

31. Αυτόθι 707-709, 718 εικ. 817, 818, 830· Δημοπούλου-Ρεθεμωτάκη ό.π. (σημ. 18) 337 (άνω). Το κεφαλάκι ήταν κατασκευασμένο από κόκκαλο (κνήμη βοοειδούς).

ΑΚΡΟΛΙΘΟΣ ΜΥΚΗΝΑΪΚΟΣ «ΚΟΥΡΟΣ» ΑΠΟ ΤΗ ΓΡΟΤΤΑ ΤΗΣ ΝΑΞΟΥ

έμβολο τραπεζοειδούς τομής, που εισχωρούσε εγκάρσια στον ξύλινο πυρήνα, ωστόσο το μπροστινό του τμήμα απέδιδε τμήμα του στήθους του άνδρα και έμενε ορατό, όπως δηλαδή στο ειδώλιο της Γρόττας. Ανάλογο έμβολο γομφώσεως απαντά σε οστέινο κεφάλι νέου άνδρα, με ένθετα μάτια και μαλλιά, από το Παλαίκαστρο³².

Την πληρέστερη εικόνα για την αρχική μορφή πολλών από τα ειδώλια αυτά δίνει το χρυσελεφάντινο είδωλο από το Παλαίκαστρο της Κρήτης, ύψ. περ. 52 εκ., που χρονολογείται με *terminus ante quem* τον ΥΜ ΙΒ ορίζοντα καταστροφής της πόλης³³. Παριστάνει νεαρό άνδρα που φορούσε ζώμα και υποδήματα, με τα χέρια λυγισμένα στους αγκώνες, στη γνωστή στάση θρησκευτικής λατρείας ή τελετουργικού χαιρετισμού³⁴. Το αριστερό του πόδι προβάλλει αισθητά, στάση που απαντά σε παλαιότερα πήλινα ειδώλια του γειτονικού ιερού κορυφής του Πετσοφά, αλλά και σε σύγχρονα ελεφάντινα ειδώλια των Αρχανών³⁵. Είναι έργο εξαιρετικής τέχνης και προοριζόταν να στέκει περίοπτο, προσαρτημένο σε επίπεδη βάση με τα σύμφυτα έμβολα που υπήρχαν κάτω από τα πέλματα. Αποτελείται από τουλάχιστον οκτώ ξεχωριστά δουλεμένα κομμάτια οστού ιπποποτάμου (για το μεγαλύτερο μέρος του σώματος) και άλλων υλικών (στεατίτης για τα μαλλιά, ορεία κρύσταλλος για τα ένθετα μάτια, ξύλο για τους συνδέσμους και το ζώμα). Με λεπτότατα χρυσά ελάσματα είχαν αποδοθεί τα υποδήματα και το ζώμα, το οποίο πιθανότατα έφερε διακόσμηση αιγυπτιακού μπλε³⁶. Το κεφάλι, τα χέρια και τα πόδια του ειδώλου ήταν σύμφυτα με τον κορμό· υπό την στενή έννοια, συνεπώς, το είδωλο δεν ήταν «ακρολιθικό», αλλά «συναρμολογούμενο» από πολλά μέρη.

Η πλαστική και χρωματική αρμονία του «κούρου του Παλαικάστρου» δημιουργούν ένα άριστο δείγμα της νεοανακτορικής μικροτεχνίας, το οποίο επιβεβαιώνει τη γόνιμη εφευρετικότητα των Μινωικών τεχνιτών στον συνδυασμό υλικών, διαφορετικών σε ιδιότητες και αξία. Το κτίριο 5, εντός και εκτός του οποίου βρέθηκαν τα κομμάτια του «κούρου» σε δύο ομάδες, ταυτίζεται με ιερό της πόλης³⁷. Οι ανασκαφείς εκτιμούν ότι το αγαλμάτιο είχε θραυστεί στα δύο και τα κομμάτια του είχαν αποσυναρμολογηθεί και δια-

32. Heamingsway ό.π. (σημ. 29) 119 εικ. 9.3:c.

33. MacGillivray κ.ά. ό.π. (σημ. 29)· Lapatin ό.π. (σημ. 27) 28-32 πίν. 35-40, έγχρ. πίν. Ι-ΙΙ. Πρόσφατη φωτογραφία στο Μ. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη - Α. Πλάτων, Κρήτη. Προϊστορικοί χρόνοι, στο Α. Βλαχόπουλος (επιμ.), *Αρχαιολογία. Νησιά του Αιγαίου* (Αθήνα 2005) 400 εικ. 618-619.

34. MacGillivray κ.ά. ό.π. (σημ. 29) 119.

35. Heamingsway ό.π. (σημ. 29) 119 εικ. 5.1· Σακελλάρακη ό.π. (σημ. 14) 707-709, 718 εικ. 817, 818, 830 (Αρχάνες). Το προτεταμένο αριστερό πόδι ενισχύει με επιχειρήματα τη χρήση του όρου «κούρος» για το ειδώλιο, αν και η ονοματολογική αυτή επιλογή συνδέεται πρωτίστως με την ερμηνευτική προσέγγιση των μελετητών του ειδωλίου ως απεικόνισης νεαρού θεού.

Πα το θέμα βλ. Lapatin ό.π. (σημ. 27) 31.

36. Μ. Moak, *The Palaikastro kouros*, στο MacGillivray κ.ά. ό.π. (σημ. 29) 67, 75, πίν. Κ (ζωγραφική αποκατάσταση του ειδωλίου).

37. J. Driessen, *A Late Minoan IA town shrine at Palaikastro*, στο MacGillivray κ.ά. ό.π. (σημ. 29) 87-95 εικ. 6.1, πίν. Ν.β. Οι δύο ομάδες με τα κομμάτια του κούρου βρέθηκαν στο δωμ. 2 του κτιρίου 5 (πόδια, υποδήματα) και στην όμορη του κτιρίου πλατεία (κεφαλή, κορμός, ζώμα). MacGillivray κ.ά. ό.π. 21, 23 εικ. 1.2, 1.3· J. A. MacGillivray, στο Α. Καρέτσου - Μ. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη - Ν. Παπαδάκης (επιμ.), *Κρήτη - Αίγυπτος. Πολιτισμικοί δεσμοί τριών χιλιετιών. Κατάλογος Έκθεσης* (Ηράκλειο 2000) 300 αρ. 294.

σπαρεί πριν καούν στην πυρκαγιά της ΥΜ ΙΒ καταστροφής, από μία ενέργεια εσκεμμένου βανδαλισμού ή εικονομαχικού μένους³⁸.

Η άγνωστη αρχική όψη πολλών από τα κρητικά «είδωλα» και η αδυναμία ασφαλούς προσδιορισμού του αρχικού τους περιβάλλοντος επιτείνουν την άγνοιά μας για τον προορισμό των αγαλματίων αυτών, προσανατολίζουν τη σκέψη μας, όμως, στη χρήση τους σε τελετουργίες (περιφορά, λατρεία, απόδοση προσφορών κλπ.), το καταληκτήριο μέρος των οποίων ίσως αποτελούσε η σκόπιμη διάλυσή τους, όπως δείχνουν οι συνθήκες καταστροφής του ειδώλου του Παλαικάστρου.

Η απουσία της γυναικείας μορφής, που επισήμαναν οι Γ. και Έ. Σακελλαράκη για τα ελεφάντινα ειδώλια που εξετάσαμε εδώ³⁹, είναι ενδεχομένως δηλωτική της διαμόρφωσης ενός συγκεκριμένου τύπου ανδρικών ειδώλων και ειδωλίων στη νεοανακτορική Κρήτη. Σε αντίθεση, λοιπόν, με την πρωτανεύουσα στην εικονογραφία των σφραγίδων και της ζωγραφικής γυναικεία μορφή της Πότνιας, στη μινωική (και αργότερα στη μυκηναϊκή) μικροτεχνία των ολόγλυφων αγαλματίων, η μορφή του νέου άνδρα πιθανόν απέδωσε μία ρωμαλέα ανδρική θεότητα με παγιωμένα ειδωλοπλαστικά χαρακτηριστικά (διαστάσεις, στάση, χειρονομία, ένδυση). Αυτή τη νεαρή ανδρική θεότητα προσπάθησαν να προσεγγίσουν οι μελετητές του «κούρου του Παλαικάστρου» J. A. MacGillivray και H. Sackett, οι οποίοι «είδαν» στο χρυσελεφάντινο ειδώλιο τον Δικταίο Δία ως αγγελιοφόρο της αρχής του θερισμού και ως θεότητα συνδεόμενη με τον αιγυπτιακό Όσιρι⁴⁰.

Σημαντικές ομοιότητες με τον «κούρο» του Παλαικάστρου, αλλά εύρημα ταφικό εκείνο, εμφανίζει ένα ελλιπές ελεφάντινο ειδώλιο ανδρικής μορφής, ύψ. 9 εκ., από τις Μυκήνες, πολύ κακής διατήρησης. Επαναλαμβάνει τον μετωπικό τύπο του νέου άνδρα, που φοράει ζώμα και έχει τα χέρια λυγισμένα στο στήθος, και είναι πιθανό μινωικό έργο της ΥΜ ΙΒ-II / ΥΕ ΙΙΑ-Β περιόδου⁴¹.

Καθώς η γνώση μας για τους άρρενες θεούς και ήρωες της Κρήτης στην Εποχή του Χαλκού είναι ελάχιστη, δεν είναι σαφές ποιες μορφές παρίσταναν αυτοί οι ακρόλιθοι

38. Moak ό.π. (σημ. 36) 83, 169.

39. Σακελλαράκη ό.π. (σημ. 14) 716.

40. MacGillivray κ.ά. ό.π. (σημ. 29) 129, 165-169. Η Α. Λεμπέση, *Το ιερό του Ερμή και της Αφροδίτης στη Σύμη Βιάνου*, ΙΙΙ. *Τα χάλκινα ανθρωπόμορφα ειδώλια* (Αθήνα 2002) 196-197, συζητώντας τη σχέση του μεγέθους των ειδωλίων και των υλικών κατασκευής τους με το ενδεχόμενο απεικόνισης θεότητας εκτιμά ότι τέτοια σύνδεση δεν υπάρχει.

41. Α. Ξενάκη-Σακελλαρίου, *Οι θαλαμωτοί τάφοι των Μυκηνών. Ανασκαφή Χρ. Τσούντα (1887-1898)* (Paris 1986) 98 πίν. 23· Heamington ό.π. (σημ. 29) 118-119 πίν. 29b. Μυκηναϊκό έργο του 13ου-12ου αι. π.Χ. εκτιμάται από τον Η. Kyrieleis ότι είναι ελεφάντινο ειδώλιο ανδρικής μορφής, από το Ηραίο Σάμου, που βρέθηκε σε στρώμα του ύστερου 7ου αι. π.Χ. Η. Kyrieleis, *Eine mykenische Elfenbeinfigur aus dem*

Heraion von Samos, στο H.-U. Cain - H. Gabelmann - D. Saltzmann, *Festschrift für Nikolaus Himmelmann* (Mainz 1989) 11-21. Το ειδώλιο παριστάνει μετωπική μορφή νέου που φοράει ζώμα, ψηλό κωνικό πόλο στο κεφάλι και έχει τα χέρια λυγισμένα στο στήθος. Είναι σχεδόν επίπεδο στην πίσω όψη. Τα έντονα χαρακτηριστικά (σαρκώδη χείλη, σιμή μύτη, μεγάλα αυτιά, οπές για ένθεση στη χάντρα του ματιού), το δυσανάλογα μεγάλο κεφάλι και τα μη απαντώμενα αλλού στο Αιγαίο της YEX τεχνοτροπικά του γνωρίσματα δημιουργούν ένα έργο με έντονα ανατολικά στοιχεία, η ένταξη του οποίου στη μυκηναϊκή τέχνη είναι τουλάχιστον προβληματική. Δύο χρυσελεφάντινοι «κούροι» άγνωστης προέλευσης στο Seattle Art Museum και το Ashmolean Museum της Οξφόρδης, αντίστοιχα, είναι πλαστά έργα. Βλ. Heamington ό.π. 120 πίν. 30.

ΑΚΡΟΛΙΘΟΣ ΜΥΚΗΝΑΪΚΟΣ «ΚΟΥΡΟΣ» ΑΠΟ ΤΗ ΓΡΟΤΤΑ ΤΗΣ ΝΑΞΟΥ

«κούροι». Δεν γνωρίζουμε επίσης εάν τα είδωλα αυτά ήταν αποκλειστικά λατρευτικά ή ανταποκρίνονταν και σε άλλες απαιτήσεις – τελετουργικές, ιδεολογικές και αισθητικές – της μινωικής κοινωνίας, ούτε για τη σχέση τους με τα σύγχρονα χάλκινα ειδώλια που αφιερώνονταν στα κρητικά ιερά κορυφής⁴².

ΕΙΔΩΛΑ ΚΑΙ ΕΙΔΩΛΙΑ ΑΠΟ ΤΗ ΜΥΚΗΝΑΪΚΗ ΕΛΛΑΔΑ

Περισσότερο βοηθητικά για την κατανόηση του χρηστικού και συμβολιστικού ορίζοντα των «ειδώλων» αυτών, είναι τα ύστερα μυκηναϊκά (ΥΕ ΙΙΙ) ελεφάντινα, πήλινα και ασβεστολιθικά έργα ειδωλοπλαστικής, που βρέθηκαν στα οικιακά και δημόσια ιερά της Αργολίδας (Μυκήνες, Τίρυνθα, Μιδέα, Ασίνη). Ας σημειωθεί εξ αρχής όμως ότι καμία από τις υστεροελλαδικές κεφαλές δεν διαθέτει επίμηκες στέλεχος γόμφωσης σε άλλο υλικό. Η τεχνική αυτή μοιάζει να πεθαίνει μαζί με τη νεοανακτορική τέχνη (1700-1450 π.Χ.) που τη γέννησε⁴³.

Σημαντικές τυπολογικές και τεχνοτροπικές ομοιότητες με το ακρόλιθο πορτρέτο της Γρόττας εμφανίζει το ολόγλυφο ελεφάντινο κεφάλι, ύψ. 6,8 εκ., από το Θρησκευτικό Κέντρο των Μυκηνών, που χρονολογείται με *terminus ante quem* την ΥΕ ΙΙΒ περίοδο⁴⁴.

42. Για την ύπαρξη ξύλινων μινωικών αγαλμάτων πρώτος έκανε λόγο ο A. Evans, *The Palace of Minos IV* (London 1935) 612. Πραγματικά ακρόλιθα αγάλματα με ξύλινα σώματα υπήρχαν στην Κρήτη πιθανόν από τη ΜΜ περίοδο, όπως υπέθεσε ο Hood ό.π. (σημ. 14) 115 εικ. 75, για ανδρική ασβεστολιθική κεφαλή από την περιοχή της Κνωσού, πιθανόν ΜΜ ΙΙ-ΙΙΙ, και ίσως για δεύτερη από τη Μύρτο (Hood *et al.* *Travels in Crete*, 1962, *BSA* 61, 1964, 94 πίν. 12e). Βλ. E. Sapouna-Sakellarakis, *Die bronzenen Menschenfiguren auf Kreta und in der Ägäis*, *PBF* 1.5 (Stuttgart 1995) πίν. 43.4-5· B. Rutkowski, *Frühgriechische Kultdarstellungen*, *AM Beih.* 8 (Berlin 1981) 121. Με την τεχνική του ακρόλιθου είχε κατασκευαστεί και το ΜΜ ΙΙΒ-ΙΙΑ ξόανο με τα πήλινα πόδια από τα Ανεμόσπηλια [Σακελλαράκη ό.π. (σημ. 14) 530-539, 712, εικ. 530-537, όπου και εκτενείς αναφορές στα ξόανα], ενώ τα πήλινα πόδια από την Αγ. Ειρήνη της Κέας (ΥΚ Ι-ΙΙ) πιθανότατα ανήκαν σε ξύλινο λατρευτικό άγαλμα [Barber ό.π. (σημ. 11) 194]. Για την έννοια του «αγάλματος» και του «ξόανου», βλ. S. Bettinetti, *La statua di culto nella pratica rituale greca* (Bari 2001) 27, 48. Ενδεικτικό εύρημα της ποικιλίας των «ακρόλιθικών» ειδώλων κάθε είδους που υπήρχαν στη νεοανακτορική Κρήτη είναι η λίθινη περούκα της Κνωσού, πιθανότατα από μεγάλο ξύλινο είδωλο (σφίγγας;). Δημοπούλου-Ρεθεμωτάκης ό.π. (σημ. 18) 117. Για τα χάλκινα κρητικά ειδώλια, μερικά από τα οποία κατασκευ-

άζονταν σε σημαντικό ύψος, βλ. Sapouna-Sakellarakis ό.π. 81 πίν. 29. Για τα χάλκινα νεοανακτορικά και με-
τανακτορικά ειδώλια, βλ. Λεμπέση ό.π. (σημ. 40).

43. Έμβολο γόμφωσης ταυτίστηκε μόνο σε φυσιοκρατικό πήλινο κεφάλι των Νεοανακτορικών χρόνων, ύψ. 10,8 εκ. από τη Γόρτυνα, που θα ανήκε σε είδωλο υπολογιζόμενου ύψ. 1 μ. D. Levi, *La villa rurale minoica di Gortina*, *Bollettino d'Arte* 1959, 252, 259 εικ. 32b· Σ. Αλεξίου, *Η θεά μεθ' υψωμένων χειρών*, *ΚρητΧρον* ΙΒ', 1958, πίν. ΣΤ' εικ. 2· Γ. Ρεθεμωτάκης, *Ανθρωπόμορφη πηλοπλαστική στην Κρήτη. Από τη Νεοανακτορική έως την Υπομινωική περίοδο* (Αθήνα 1998) 41, 155 πίν. 6γ (αρ. 151). Πήλινα κεφάλια, όπως αυτό της Γόρτυνας, προερχόμενα από ιερά κορυφής συνιστούν ένδειξη ότι στη μινωική ειδωλοπλαστική υπήρξε μία κατηγορία μεγαλόσωμων πήλινων αγαλμάτων. Hood ό.π. (σημ. 14) 130 (Πετσοφάς).

44. W. Taylour, *New Light at the Mycenaean Religion*, *Antiquity* 44, 1970, 275 πίν. 41· Δημακοπούλου ό.π. (σημ. 19) 74-75 αρ. 2· Lapatin ό.π. (σημ. 27) 35-36 εικ. 56-59· Σ. Ιακωβίδης, *Μυκηναϊκή Τέχνη*, στο *Η αυγή της Ελληνικής Τέχνης* (Αθήνα 1994) 247, 331-332 εικ. 23-24. Η διπλή εγχάραξη στη βάση του λαιμού ίσως υποδηλώνει ότι η μορφή παριστανόταν ντυμένη. Το κεφάλι των Μυκηνών εμφανίζει σημαντικές φυσιογνωμικές ομοιότητες με το λίθινο πορτρέτο της Γρόττας, ιδίως στην απόδοση των ματιών, του στόματος και της κόμης.

Στο έργο αυτό ο καλλιτέχνης αξιοποίησε με θαυμαστό τρόπο τις φλεβώσεις του ελεφαντοστού και απέδωσε παραστατικά τη μορφή νεαρού άνδρα, με ελαφριά κλίση του κεφαλιού, μεγάλα μάτια και πόλο ή ταινία γύρω από τα μαλλιά. Οι διαμπερείς οπές στη βάση του λαιμού δηλώνουν ότι η προσήλωση του κεφαλιού γινόταν με ένθεση στον κορμό και οριζόντιους πύλους. Ο κορμός του πιθανότατα ήταν από ξύλο, δυνάμει λοιπόν, ανήκει και αυτό σε «ακρολιθικό» αγαλμάτιο, το ύψος του οποίου θα ξεπερνούσε τα 60 εκ. Το περιβάλλον εύρεσής του δηλώνει ότι μάλλον προέρχεται από λατρευτικό είδωλο, όπως άλλωστε και τα πήλινα ειδώλια από τον ίδιο χώρο⁴⁵.

Ο σχιστοφυής οφείτης του ειδωλίου της Γρόττας δεν απαντά αλλού στην αιγαιακή μικρογλυπτική σε αντίθεση με τη λιθοτεχνία αγγείων και σφραγίδων, όπου ο κρητικός οφείτης χρησιμοποιήθηκε ευρέως για ολόγλυφα έργα μικροτεχνίας κατά την 3η και κυρίως κατά τη 2η χιλιετία π.Χ. στη Μινωική Κρήτη (βλ. σημ. 69). Η απουσία παραλλήλων από το ίδιο υλικό, ενισχυόμενη από τις κατασκευαστικές και μορφολογικές ιδιαιτερότητες του ειδωλίου, καθιστά τη χρονολογική και τεχνοτροπική του ένταξη ακόμη πιο προβληματική. Το ακρολιθικό κεφαλάκι της Νάξου χρονολογείται από τον ανασκαφικό του ορίζοντα πιθανότατα στην ΥΕ ΙΙΑ περίοδο (14ος αι. π.Χ.), φαίνεται όμως ότι έλκει τον τύπο του από τη νεοανακτορική παράδοση των κρητικών ακρολιθικών ειδωλίων, παρά από τη σύγχρονη μυκηναϊκή ειδωλοπλαστική σε λίθο και οστό. Αντίθετα, αξιοσημείωτες ομοιότητες με το κεφαλάκι της Νάξου εμφανίζουν δύο κεφαλές από γραπτό κονίαμα της ΥΕ ΙΙΒ περιόδου (13ος αι. π.Χ.) από τις Μυκήνες και σημαντικός αριθμός πήλινων ειδωλίων της ΥΕ ΙΙΓ περιόδου (12ος αι. π.Χ.), που θα εξετάσουμε εν συντομία.

Οι δύο κεφαλές από ασβεστοκονίαμα είναι έργα διαφορετικής κλίμακας, ωστόσο η οπή για ξύλινο γόμφο που έχουν στη βάση του σπασμένου λαιμού δείχνει ότι και τα δύο έργα ανήκαν σε ξύλινα – πιθανότατα – αγάλματα που ήταν εκτεθειμένα σε ιερά⁴⁶.

Το ένα, η γνωστή «σφίγγα των Μυκηνών», ύψ. 0,168 μ., είναι περίοπτο έργο πλαστικής με ζωγραφική διακόσμηση, που θα είχε σχεδόν φυσικές διαστάσεις⁴⁷. Βρέθηκε στην περιοχή του Θρησκευτικού Κέντρου, και θεωρείται ότι ανήκει σε άγαλμα γυναικείας θεότητας ή σφίγγας⁴⁸.

45. Hood ό.π. (σημ. 14) 153 εικ. 115· Δημακοπούλου ό.π. Βλ. επίσης σημ. 56.

46. Τα κεφάλια των δύο ακρολιθικών ειδώλων των Μυκηνών έγιναν από ασβεστοκονίαμα, φθινό υλικό δανεισμένο από τη σύγχρονη τοιχογραφική τέχνη, που απέδιδε με πλαστική και χρωματική δύναμη αυτό που δεν θα πετύχαινε το ξύλο, υποκαθιστώντας πολυτιμότερα υλικά, όπως το ελεφαντοστό. Βλ. Hood ό.π. (σημ. 14) 124. Η ευθεία αναγωγή της πλαστικής «σφίγγας» στην τοιχογραφία είναι και εικονογραφική, όπως αποδεικνύει η σύγκρισή της με το κατά τομή πορτρέτο της σύγχρονης (ΥΕ ΙΙΒ) Σιτοπότνιας, επίσης από το Θρησκευτικό Κέντρο των Μυκηνών. Βλ. Ιακωβίδη ό.π. (σημ. 44) 235, 329 εικ. 8· L. Morgan,

The Cult Center at Mycenae and the duality of life and death, στο L. Morgan (επιμ.), *Aegean Wall Painting. A Tribute to Mark Cameron* (BSA Studies 13, 2005) 167-168, 169 πίν. 24b εικ. 10.5.

47. X. Τσούντας, Κεφαλή εκ Μυκηνών, *AE* 1902, 1-10 πίν. 1-2· Ιακωβίδη ό.π. (σημ. 44) 238-239, 330 εικ. 12-13. Βλ. P. Rehak, The 'Sphinx' Head from the Cult Center at Mycenae, στο A. Dakouri-Hild - S. Sherratt (επιμ.), *Autochthon. Papers Presented to O.T.P.K. Dickinson on the Occasion of his Retirement* (BAR Int. Series 1432, Oxford 2005) 271-275 εικ. 1, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

48. Την ερμηνεία της σφίγγας ανέπτυξε πρώτος ο ανασκαφείας της κεφαλής Χρ. Τσούντας ό.π. Βλ. Hood

ΑΚΡΟΛΙΘΟΣ ΜΥΚΗΝΑΪΚΟΣ «ΚΟΥΡΟΣ» ΑΠΟ ΤΗ ΓΡΟΤΤΑ ΤΗΣ ΝΑΞΟΥ

Το άλλο, λιγότερο γνωστό και μόλις πρόσφατα εκτεθειμένο στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο δίπλα στη διάσημη «σφίγγα», είναι ένα κεφαλάκι ανδρικής(;) μορφής, ύψ. 6 εκ., που βρέθηκε βόρεια του ανακτόρου και σύμφωνα με τον ανασκαφέα Α. Wace πιθανόν προέρχεται από θησαυρό μυκηναϊκού ιερού⁴⁹ (εικ. 11α-β). Πλαστικά είναι αποδοσμένη η μύτη του, το στόμα και το πηγούνι, τα μάτια, τα αυτιά και ο πλόκαμος των μαλλιών που πέφτει στον αυχένα. Με μαύρη βαφή έχουν ζωγραφισθεί τα μαλλιά, το περίγραμμα των ματιών και τα φρύδια, και με ρόδινη βαφή η ταινία που πιάνει τα μαλλιά ψηλά στο μέτωπο, το εσωτερικό περίγραμμα των αυτιών και τα χείλη. Μία κηλίδα ρόδινης βαφής στο αριστερό μάγουλο ίσως είναι από κόσμημα αντίστοιχο με τον στικτό ρόδακα στα μάγουλα και το πηγούνι της μεγαλύτερης κεφαλής⁵⁰. Με τη «σφίγγα» μοιράζονται ακόμη την ολόβαφη υποδήλωση των μαλλιών και τις χαρακτηριστικές φαβορίτες, την ταινία στο κεφάλι και τη ζωγραφική απόδοση των ματιών και των φρυδιών.

Προϊόν της ίδιας πλαστικής παράδοσης και σύγχρονο με τη μεγάλη «σφίγγα», το μικρό κεφαλάκι των Μυκηνών πιθανότατα ανήκε σε ειδώλιο ανδρικής μορφής, εάν η αδρότητα των πλαστικών χαρακτηριστικών, του έντονου περιγράμματος των ματιών και η ολόβαφη κόμη που καταλήγει σε μακρύ πλόκαμο θα μπορούσαν να υποστηρίξουν κάτι τέτοιο σε μία ειδωλοπλαστική τέχνη φυσιοκρατικών επιδόσεων, που όμως συχνά «ουδετεροποιεί» το φύλο της ανθρωπίνης μορφής, όπως θα δούμε.

Πολλά από τα πλαστικά και ζωγραφικά στοιχεία της μικρής κεφαλής των Μυκηνών (μεγάλη μύτη και μάτια, επίπεδο στόμα, πλόκαμοι μαλλιών) απαντούν στο πήλινο κεφάλι ύψ. 0,12 μ., που βρέθηκε σε οικιακό ιερό της Ασίνης (Οικία G), και χρονολογείται στη μέση ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο⁵¹. Ο «άρχων της Ασίνης» είναι ένα ιδιαίτερα εκφραστικό πορτρέτο με έντονα εξπρεσιονιστικά στοιχεία, το οποίο κατασκευαστικά είναι κοίλο εσωτερικά⁵².

ό.π. (σημ. 14) 123-124 εικ. 83. Από τις απόψεις που θεωρούν ότι η κεφαλή προέρχεται από άγαλμα θεάς [βλ. Γ. Μυλωνά, *Πολύχρυσοι Μυκήναι* (Αθήνα 1983) 210 εικ. 135] πιο πρόσφατη είναι αυτή του Rehak ό.π. 274.

49. Αρ. ευρ. EAM 7712. Α. Wace, *Mycenae. An Archaeological History and Guide* (Princeton 1949) 83 πίν. 104b· Hood ό.π. (σημ. 14) 124· E. French, *Mycenae. Agamemnon's Capital. The Site and its Setting* (Charleston 2002) 97 εικ. 45. Το κεφαλάκι έχει πλάτος πρόσθιας όψης 4,2 εκ. και πλάτος πλευρικής όψης 6,2 εκ. Βρέθηκε με ΥΕ ΙΙΒ κεραμεική, μαζί με το γνωστό ελεφάντινο σύμπλεγμα της θεϊκής(;) τριάδας [Μυλωνάς ό.π. (σημ. 48) εικ. 90, 185· Ιακωβίδης ό.π. (σημ. 44) 244, 331 εικ. 20· French ό.π. 97 εικ. 43-44]. Ο Wace ό.π. 84, εκτίμησε ότι το κεφαλάκι και η ελεφάντινη τριάδα ήταν ίσως αφιερωμένα στις θεότητες που εικονίζονται στο σύμπλεγμα. Θερμές ευχαριστίες εκφράζονται προς τη δρ. Α. Πατάζογλου, προϊσταμένη των Προϊστορικών Συλλογών, για τη δυνατότητα μελέτης της κεφαλής των Μυκηνών και τη φιλοξενία στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο.

50. Όμοιους στικτούς ρόδακες έχει στα μάγουλά του πήλινο ειδώλιο από την Οικία των Ειδώλων στις Μυκήνες [Δημακοπούλου ό.π. (σημ. 19) 192 αρ. 167, 193· Ιακωβίδης ό.π. (σημ. 44) 240, 330 εικ. 14]. Για το θέμα βλ. Rehak ό.π. (σημ. 47) 273.

51. O. Frödin - A. Persson, *Asine. Results of the Swedish Excavations, 1922-1930* (Stockholm 1938) 308 εικ. 211· A.-L. d'Agatha, The 'Lord' of Asine Reconsidered: Technique, Type and Chronology, στο R. Hägg - G. Nordquist - B. Wells (επιμ.), *Asine, III. Supplementary Studies on the Swedish Excavations 1922-1930* (Stockholm 1996) 39-40· Δημακοπούλου ό.π. (σημ. 19) 98-99 αρ. 24· Ιακωβίδης ό.π. (σημ. 44) 243, 331 εικ. 18-19.

52. Λόγω του στοιχείου αυτού θεωρήθηκε ότι το κεφάλι στειλωνόταν σε ξύλο, οπότε μπορούσε να είναι λατρευτικό ξόανο μεγάλων διαστάσεων. R. V. Nickolls, *Greek Votive Statuettes and Religious Continuity, c. 1200-700 B.C.*, στο B. F. Harris (επιμ.), *Auckland Classical Essays Presented to E. M. Blaiklock* (Auckland 1970) 6-7· Hood ό.π. (σημ. 14) 133.

Το κεφάλι στην αρχή είχε χαρακτηριστεί ανδρικό από τον Α. Persson, για να θεωρηθεί αργότερα γυναικείο. Η C. Laviosa υποστήριξε στη συνέχεια ότι το κεφάλι ανήκει σε σφίγγα ή σε άλλο φανταστικό ζώο, άποψη με την οποία συντάχθηκε η Α.-Λ. d'Agatha, η οποία έδειξε την αναλογία της κεφαλής προς τα κρητικά και κυπριακά τροχήλατα ειδώλια του 12ου αι. π.Χ. που παριστάνουν υβριδικά και φανταστικά όντα, ιδίως προς εκείνα από το ιερό της Αγίας Τριάδας⁵³.

Πράγματι, στα ειδώλια από αυτήν και άλλες ΥΜ ΙΙΙΓ θέσεις (Γόρτυνα, Γάζι, Καρφή, Παγκαλοχώρι), το πρόσωπο αποδίδεται με τις αρχές της παραστατικής πλαστικής και ζωγραφικής, οι ειδωλοπλάστες όμως φαίνεται ότι αδιαφορούσαν για τη δήλωση του φύλου της μορφής. Όπου αυτό έπρεπε να δηλωθεί, αρκούσαν τα υποτυπώδη πλαστικά στήθη. Τα φανταστικά ή μιξογενή ανθρωπόμορφα ειδώλια από το ιερό της Αγ. Τριάδας περιλαμβάνουν, ωστόσο, ανδρικές μορφές με γένι και μουστάκι, που όμως έχουν σώμα ζώου και στα πόδια φορούν σανδάλια και κνημίδες⁵⁴. Οι καινοφανείς αυτοί τύποι, που συνήθως ενσωματώνουν αυστηρά, μετωπικά πορτρέτα, δεν περιορίζονται στην ειδωλοπλαστική της εκπνέουσας Μινωικής και Υπομινωικής περιόδου, μετακινούνται ακόμη και στην κεραμική, σε μία κατηγορία ανθρωπόμορφων αγγείων⁵⁵.

Τα ειδώλια θεαινών ή λάτρων με υψωμένα χέρια, τετράποδων υπαρκτών ή μυθικών μορφών (σφίγγες), συνιστούν νέους ειδωλοπλαστικούς τύπους, οι οποίοι ενδέχεται να αντιστοιχούν σε μυθολογικούς κύκλους ενός εμπλουτισμένου ή μεταλλαγμένου μινωικού πανθέου.

Η ναξιακή κεφαλή εμφανίζει μορφολογικές ομοιότητες με τα φυσιοκρατικά πρόσωπα ορισμένων από τα ειδώλια αυτά, όπως και με τα ΥΕ ΙΙΑ2-Γ τροχήλατα παράλληλά τους από το Θρησκευτικό Κέντρο των Μυκηνών και τα ιερά της Τίρυνθας, της Μιδέας και της Φυλακωπής. Τα ειδώλια αυτά έχουν επίσης μέσο ύψος 30 εκ., έντονη πλαστική και ζωγραφική διακόσμηση, και απεικονίζουν πλούσια ενδεδυμένες γυναικείες μορφές, οι οποίες

53. C. Laviosa, Il Lord di Asine è una 'sfinge', *Atti e Memorie del 1o Congresso internazionale di micenologia* (Roma 1968) 87-91 πίν. I-III· Κ. Δημακοπούλου, Μυκηναϊκή πηλίνη κεφαλή, *ΑΔ* 25, 1970, Α, 174-183· d'Agatha ό.π. (σημ. 51) 40, όπου και συζήτηση του θέματος: (αυτόθι 46) εκτιμά ότι ίσως η κεφαλή προσαρμοζόταν σε σώμα βοοειδούς.

54. Αγία Τριάδα: Ρεθεμωτάκης ό.π. (σημ. 43) 31 πίν. 54, 55 (αφ. 78), 33 πίν. 71α-β εικ. 66 (αφ. 90), 125. Βλ. επίσης αυτόθι 33 πίν. 36β (αφ. 93), 34 πίν. 73α-β, εικ. 64 (αφ. 98)· Γ. Ρεθεμωτάκης, *Μινωικά πήλινα ειδώλια* (Αθήνα 2001) 79 εικ. 94, 145-150 εικ. 151-152. Για τους «κενταύρους» της ΥΜ ΙΙΙΓ περιόδου βλ. Hood ό.π. (σημ. 14) 135-136. Για τις «σφίγγες» της ΥΜ ΙΙΙΓ βλ. Ν. Kourou - Α. Karetsou, Terracotta Wheel-made Bull Figurines from Central Crete, στο R. Laffineur - P. Betancourt (επιμ.), *TEXNH, Craftsmen,*

Craftswomen and Craftsmanship in the Aegean Bronze Age, Aegaeum 16 (1997) 108 πίν. XLII.c· Α. Karetsou, Juktas Peak Sanctuary. Notes on 12th century material, *AM* 118, 2003, 60-63 εικ. 11.

55. Σε αγγείο από τη Φαιστό έχει πλαστεί ανδρική μορφή με γένι. Ρεθεμωτάκης ό.π. (σημ. 43) 38-39 πίν. 35γ-δ (αφ. 135). Σε ρυτό από τις Μοίρες υπάρχει ανάγλυφη ανδρική(;) μορφή υψηλής πλαστικής ποιότητας. Ρεθεμωτάκης ό.π. (σημ. 54· 2001) 39, 75 πίν. 34, εικ. 49 (αφ. 137). Σε ειδώλιο μορφής με υψωμένα χέρια από τα Σαχτούρια Ρεθύμνου, ύψ. 33,3 εκ. (Υ. Tzedakis, A Minoan Goddess Idol from Sakhtouria, *BSA* 62, 1967, 203-205 πίν. 41-43) το πρόσωπο εμφανίζει ομοιότητες με το ρυτό των Μοιρών και το σώμα είναι σωληνόσχημο, χωρίς φούστα, που ίσως έμπαινε σε ξύλο. Για τα ΥΜ ΙΙΙΓ ανθρωπόμορφα αγγεία βλ. Ρεθεμωτάκης ό.π. (2001) 28-33 εικ. 32-37.

επαναλαμβάνουν μία αρχετυπική εικόνα σεβίζουσας θεότητας ή δεόμενης πιστής⁵⁶. Τα ειδώλια που θεωρήθηκαν ανδρικά, όπως εκείνα από το ΥΕ ΙΙΙΓ «Κτίριο των Ειδώλων» των Μυκηνών, ακολούθησαν την ερμηνευτική μοίρα του «άρχοντα της Ασίνης» με αμφίσημες και υποθετικές εκτιμήσεις ως προς το φύλο τους⁵⁷.

Στο λίθινο πορτρέτο της Νάξου μπορεί το φύλο να ταυτίζεται με ασφάλεια (το υπογένειο και η κοντή κόμη φανερώνουν άνδρα νεαρής ηλικίας), όχι όμως και η πραγματική φύση της μορφής. Όπως έδειξε η Κ. Δημακοπούλου για την ΥΕ ΙΙΒ(;) γενειοφόρο πήλινη κεφαλή από την Ακρόπολη των Αθηνών⁵⁸, αλλά και όπως είδαμε πιο πάνω, στην ειδωλοπλαστική ένα ανδρικό πρόσωπο μπορεί να ανήκει σε «σφίγγα» ή άλλο μίξογενές ον, και όχι σε άνθρωπο⁵⁹. Με την εικονογραφία των παγωνοφόρων «σφιγγών» να περνάει και στη σφραγιδογλυφία, το ενδεχόμενο αυτό για το σώμα που αντιστοιχούσε στο κεφάλαι της Γρόττας θα παραμείνει ανοικτό, μέχρι τη στιγμή που θα βρεθεί έστω τμήμα από το σώμα της μορφής⁶⁰.

Η ανδρική κεφαλή της Γρόττας έχει γένι χωρίς μουστάκι, σύμφωνα με τον συρμό του ξυρισμένου επάνω χείλους, που απαντά στα ένθετα χρυσά ανδρικά πορτρέτα σε μετάλ-

56. W. Taylour, Mycenae, 1968, *Antiquity* 43, 1969, 91-97· Taylour ό.π. (σημ. 44) 270-280 (Μυκήνες)· Renfrew ό.π. (σημ. 26) 215-216 εικ. 6.4 (Φυλακωπή)· Δημακοπούλου ό.π. (σημ. 19) 196 αρ. 167 (Μυκήνες), 99 αρ. 25, 196 αρ. 168 (Τίρυνθα)· Ιακωβίδης ό.π. (σημ. 44) 240-242, 330 εικ. 14-17· Ν. Βασιλικού, *Ο Μυκηναϊκός πολιτισμός* (Αθήνα 1995) 187 (Τίρυνθα), 256 εικ. 189-190 (Μυκήνες), 258 εικ. 191 (Φυλακωπή)· Κ. Demakopoulou, A Mycenaean Terracotta Figure from Midea in the Argolid, στο P. Betancourt - V. Karageorghis - R. Laffineur - W.-D. Niemeier (επιμ.), *Meletemata: Studies in Aegean Archaeology Presented to Malcolm H. Wiener as He Enters His 65th Year, Aegaeum* 20 (Liège / Austin 1999) 197-205 (Μιδέα).

57. Taylour ό.π. (σημ. 44) 270-280· Hood ό.π. (σημ. 14) 132· Rutkowski ό.π. (σημ. 42) 121b πίν. 12-13· A. Moore, The Large Monochrome Terracotta Figures from Mycenae: The Problem of Interpretation, στο E. B. French - K. A. Wardle (επιμ.), *Problems in Greek Prehistory* (Bristol 1988) 219-225· Βασιλικού ό.π. (σημ. 56) 253-256 εικ. 180-188· Morgan ό.π. (σημ. 46) 164. Στον τύπο «ανδρικών» φυσιοκρατικών ειδωλίων της Ύστερης Μυκηναϊκής περιόδου προστίθεται και ο «Υδρεάτης», επιφανειακό εύρημα από την ακρόπολη της Χωριζας στην Ύδρα, που τεχνοτροπικά εντάσσεται στον ορίζοντα της τελευταίας μυκηναϊκής (ΥΕ ΙΙΙΓ) περιόδου. Γ. Λώλος, Ύδρα, στον Βλαχόπουλο ό.π. (σημ. 33) 192 εικ. 259.

58. Δημακοπούλου ό.π. (σημ. 53) σχ. 1 πίν. 57. Το πήλινο κεφάλι έχει επίσης μεγάλα, λοξά μάτια με γρα-

πτή και πλαστική διακόσμηση. Η Δημακοπούλου (ό.π. 180) αναφέρει ακόμη δύο ανδρικές κεφαλές από τις Μυκήνες στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο (αρ. ευρ. 2525, 59-128) και τρίτη άγνωστης προέλευσης, με τριγωνικό γραπτό γένι.

59. Ανδρικά ειδώλια με απόδοση των γεννητικών οργάνων υπάρχουν λιγοστά. Στη μεταναστορική Κρήτη απαντούν σπάνια στην ΥΜ ΙΙΑ2-Β (Πόρος) και την ΥΜ ΙΙΙΓ (Αγ. Τριάδα) περίοδο: Ρεθεμωτάκης ό.π. (σημ. 54· 2001) 42-43, 67 εικ. 45, 46. Μυκηναϊκό ανδρικό ειδώλιο αναφέρεται από την Ακρόπολη των Αθηνών (E. French, The Development of Mycenaean Terracotta Figurines, *BSA* 66, 1971, 148). Ανδρικά είδωλα βρέθηκαν στο ιερό της Φυλακωπής, μερικά από αυτά έντονα ιθυφαλλικά, αλλά με ελάχιστο πλαστικό όγκο στο σώμα και γραπτή διακόσμηση. Βλ. Barber ό.π. (σημ. 11) 248 εικ. 165-166. Πλήρη ανάπτυξη του ανδρικού κορμού (γλουτοί, μύες μηρών κλπ.) και πλαστικά αποδοσμένα γεννητικά όργανα έχει τμήμα από το μέσο του κορμού πήλινου ειδωλίου, μέγ. ύψ. 9,9 εκ., από την πλατεία Μητροπόλεως της Νάξου. Το ειδώλιο δεν έχει στρωματογραφική προέλευση, χρονολογείται όμως με ασφάλεια στην ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο. Ευχαριστώ τον καθ. Β. Λαμπρινουδάκη για τη δυνατότητα να αναφερθώ στο αδημοσίευτο αυτό εύρημα.

60. Πρβ. σφραγίδα από τις Αρχάνες με παράσταση σφίγγας που φέρει μακρύ γένι. V. E. G. Kenna, *Cretan Seals* (Oxford 1960) 105 πίν. 6 (αρ. 122)· Σακελλαράκη ό.π. (σημ. 14) 683 εικ. 777.

λινα αγγεία από τις Μυκήνες⁶¹ (ΥΕ ΙΙΑ2-Β) και την Πύλο⁶² (ΥΕ ΙΙΒ περίοδος). Ανάλογη εμφάνιση ακολουθούν οι γενειοφόροι άνδρες στις σχεδόν δίδυμες φακοειδείς σφραγίδες από την Κνωσό (ΜΜ ΙΙΙ) και τις Μυκήνες (ΥΕ Ι)⁶³, και στον πολύ υστερότερο (μέση ΥΕ ΙΙΙΓ) «Κρατήρα των Πολεμιστών»⁶⁴. Ωστόσο, το ανάγλυφο γένι της ναξιακής κεφαλής περιορίζεται ουσιαστικά κάτω από το πηγούνι και δεν έρχεται ως φυσική συνέχεια των μαλλιών, κάτω από τις φαβορίτες, προσδίδοντας έναν «εξωτισμό» ανατολικών αποήχων στην όψη του ειδωλίου. Στη Μεσοποταμία αυτός ο τρόπος περιποίησης του γενιού, με ξυρισμένη δηλαδή την περιοχή γύρω από το στόμα, απαντά ήδη από το τέλος της 4ης και κατά την 3η χιλιετία π.Χ., στα αγάλματα ηγεμόνων και ιερέων⁶⁵.

ΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ ΚΑΙ ΣΧΕΣΕΙΣ ΜΕ ΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΗ

Εκτός από το ιδιότυπο έξεργο γένι, υπάρχουν και άλλα φυσιογνωμικά στοιχεία – όπως τα σχιστά μάτια, η «σημειτική» μύτη που βρίσκεται στην προέκταση του μετώπου, και τα φουσκωτά χείλη – τα οποία δίνουν στο κεφάλι της Γρόττας μία τεχνοτροπική χροιά που ενδεχομένως οφείλεται σε επιρροές από την κοροπλαστική της Ανατολικής Μεσογείου. Η κρητομυκηναϊκή ελεφαντουργία και ειδωλοπλαστική είχαν δεχτεί σαφείς επιδράσεις από την Αίγυπτο και τη συροπαλαιστινιακή ακτή, ωστόσο αυτές ανιχνεύονται δύσκολα και συχνά εκτιμώνται κατά περίπτωση⁶⁶. Σημαντική ώθηση στον εντοπισμό των άμεσων αυτών επιρροών έδωσε ο «κούρος του Παλαικάστρου», η μελέτη του οποίου κατέδειξε ότι η μινωική ειδωλοπλαστική στηρίχτηκε στον κανόνα των μετρικών αναλογιών της αιγυπτιακής τέχνης⁶⁷.

Στη Νάξο των μυκηναϊκών χρόνων έχουν βεβαιωθεί εισαγωγές αντικειμένων από την Κύπρο και την Ανατολική Μεσόγειο, που όμως εντοπίζονται κυρίως κατά τη μέση ΥΕ

61. Ιακωβίδης ό.π. (σημ. 44) 274, 336 εικ. 61· Βασιλικού ό.π. (σημ. 56) 272 εικ. 206.

62. Hood ό.π. (σημ. 14) 207 εικ. 164Β· Βασιλικού ό.π. (σημ. 56) 272 εικ. 207.

63. Hood ό.π. (σημ. 14) 272 εικ. 226-227· Ιακωβίδης ό.π. (σημ. 44) 290, 340 εικ. 85· Βασιλικού ό.π. (σημ. 56) 91-92 εικ. 69-70. Πρβ. με άλλη γενειοφόρο ανδρική μορφή «πότιος θηρών» σε δακτυλίδι από τις Μυκήνες. Μυλωνάς ό.π. (σημ. 48) 188 εικ. 143· Ιακωβίδης ό.π. (σημ. 44) 291, 341 εικ. 88.

64. Βασιλικού ό.π. (σημ. 56) 332 εικ. 273-274· Ιακωβίδης ό.π. (σημ. 44) 232, 328 εικ. 5.

65. J. Aruz (επιμ.), *Art of the First Cities. The Third Millennium B.C. from the Mediterranean to the Indus* (New York 2003) 25 εικ. 11b, 38 αρ. 8 (Uruk), 46-47 αρ. 15a-b (Ιράν), 148 αρ. 89c (Μάρι). Το ξυρισμένο μoustάκι απαντά στην πλαστική και των αρχών της 2ης χιλιετίας π.Χ., αυτόθι 344 αρ. 244 (Ιράν). Βλ. επίσης

απεικονίσεις στη μεσοποταμιακή μικροτεχνία, αυτόθι 105-106 αρ. 58.

66. Το ελεφάντινο ανδρικό κεφάλι των Μυκηνών (βλ. σημ. 44) είχε επίσης εκτιμηθεί ως εισαγωγή από την Ανατολή, τα μυκηναϊκά στοιχεία του όμως είναι σαφή και κλίνουν υπέρ της αιγαιακής του κατασκευής. Τα ειδώλια που με βεβαιότητα έχουν εισαχθεί στο Αιγαίο από τη Συρία και την Παλαιστίνη είναι τα χάλκινα ειδώλια του θεού Reshef, που έχουν βρεθεί στη Δήλο, τη Φυλακωπή, τις Μυκήνες, την Τίρυνθα και αλλού, σε ορίζοντα κυρίως ΥΕ ΙΙΙΓ. H. Gallet de Santerre, *Les statuettes de bronze mycénienes au type dit du 'Dieu Reshef' dans leur contexte égéen*, BCH 111, 1987, 7-29.

67. J. Weingarten, *Reading the Minoan Body: proportions and the Palaikastro Kouros*, στο MacGillivray, ό.π. (σημ. 29) 103-111.

ΑΚΡΟΛΙΘΟΣ ΜΥΚΗΝΑΪΚΟΣ «ΚΟΥΡΟΣ» ΑΠΟ ΤΗ ΓΡΟΤΤΑ ΤΗΣ ΝΑΞΟΥ

IIIΓ περίοδο⁶⁸. Ως αντικείμενο που μιμείται προϊόντα ελεφαντουργίας και ειδωλοπλαστικής στην περίοδο της μέγιστης πύκνωσης των σχέσεων του Αιγαίου με την Ανατολή (μέσα 2ης χιλιετίας π.Χ.), το ακρόλιθο είδωλο της Νάξου δεν προβληματίζει για τις όποιες τεχνολογικές ιδιαιτερότητες, που ενδεχομένως οφείλονται στην αύρα εξωαιγαιακών πολιτισμών.

Η λίθινη κεφαλή της Γρόττας, ωστόσο, φαίνεται έργο αιγαιακό, πιθανότατα προϊόν τοπικού εργαστηρίου, όπως δείχνει και η εντόπια προέλευση του οφείτη λίθου. Ο τεχνίτης του ακρόλιθου ειδωλίου επιχείρησε μία τολμηρή μεταφορά των λίγο παλαιότερων ελεφάντινων προτύπων σε φτηνό και σχετικά ευκολοδύλευτο υλικό – και εν μέρει το πέτυχε. Η σχετικά αδρή απόδοση των χαρακτηριστικών της μικρογραφικής μορφής οφείλεται στην περιορισμένη δυνατότητα επεξεργασίας του μικρότατου κομματιού σχιστοφυούς οφείτη, υλικού λιγότερο μαλακού από τον κρητικό οφείτη (σερπεντίνη), που είχε ευρύτερη χρήση στη μινωική λιθοτεχνία της 2ης χιλιετίας π.Χ.⁶⁹

ΕΙΔΩΛΑ ΚΑΙ ΕΙΔΩΛΙΑ ΣΤΟ ΚΡΗΤΟΜΥΚΗΝΑΪΚΟ ΑΙΓΑΙΟ

Κλείνοντας την παρουσίαση του ναξιακού ειδωλίου και την εξέταση των παραμέτρων που το συνέχουν με τα παράλληλά του από δημόσια και ιδιωτικά ιερά, θα ήταν σκόπιμο να θίξουμε μία από τις πιθανότερες χρήσεις του, την έκθεση και την περιφορά. Η μυκηναϊκή εικονογραφία διέσωσε λιγοστές αλλά διαφωτιστικές παραστάσεις που βεβαιώνουν ότι η περιφορά των ειδωλίων ήταν μέρος των πομπικών ιερουργιών (θεοπορείες) που μνημονεύονται στις πινακίδες Γραμμικής Β γραφής⁷⁰. Σε ΥΕ IIIΒ σπάραγμα τοιχογραφίας από το Θρησκευτικό Κέντρο των Μυκηνών παριστάνεται χέρι γυναικείας μορφής να κρατάει γυναικείο ειδώλιο από τη φούστα⁷¹, το οποίο πιθανόν προσφέρει σε καθιστή γυναι-

68. Βλαχόπουλος ό.π. (σημ. 25) 277, 280-282, 299, 302-303, 310, 334· Ό. Φιλανιώτου, Νάξος. Προϊστορικοί χρόνοι, στο Βλαχόπουλος ό.π. (σημ. 33) 407 εικ. 404.

69. Από οφείτη λίθο έχουν κατασκευαστεί πολλά μινωικά αγγεία και πίθοι [Hood ό.π. (σημ. 14) 168 εικ. 129, 171 εικ. 133.Α], σπονδικά ρυτά, όπως η ταυροκεφαλή της Κνωσού (αυτόθι 174 εικ. 135.Α), ανάγλυφα αγγεία και ρυτά (αυτόθι 175-179 εικ. 137-139), που κατά τον Hood ό.π. 180, αποτελούν σχεδόν τα μισά λίθινα κρητικά αγγεία. Βλ. P. Warren, *Minoan Stone Vases* (Cambridge 1969) 138-140 εικ. 3 πίν. 6-8. Επίσης πολλές σφραγίδες της ΠΕΧ-ΥΕΧ (Hood ό.π. 254, 262, 277, 281), καθώς ο μαλακός οφείτης ευνοούσε τη λάξευσή τους.

Στη Νάξο των μυκηναϊκών χρόνων δεν απαντούν άλλα τέχνεργα από τον λίθο αυτό. Από κοινό σχιστόλιθο, όμως, είναι κατασκευασμένο περίαπτο με εγχάρακτο κρινοπάπυρο από ΥΕ IIIΓ παιδική ταφή του

νεκροταφείου του Καμινιού. Βλαχόπουλος ό.π. (σημ. 25) 319, 326, 436, σχ. 40, πίν. 82-84. Επίσης λίγες κυλινδρικές χάντρες (αυτόθι 386 πίν. 42) και ίσως ο πυρήνας περιάπτου σε σχήμα ταυροκεφαλής (αυτόθι 288, 402, πίν. 54, έγχρ. πίν. 12).

70. S. Hiller, *Te-o-po-ri-ja*, στο *Aux Origines de l'Hellénisme, Hommage à Henri van Effenterre* (Paris 1984) 139-150.

71. S. Immerwahr, *Death and the Tanagra larnakes*, στο S. B. Carter - S. P. Morris (επιμ.), *The Ages of Homer* (Univ. of Texas 1995) 116 εικ. 7.5b· Γ. Μυλωνάς, *Το Θρησκευτικό Κέντρο των Μυκηνών* (Αθήνα 1972) 32· Rutkowski ό.π. (σημ. 42) 120 εικ. 35.1· Ι. Κριτσέλη-Προβίδη, *Τοιχογραφίες του Θρησκευτικού Κέντρου των Μυκηνών* (Αθήνα 1982) πίν. 6X· Μυλωνάς ό.π. (σημ. 48) 207 εικ. 165· Χ. Μπουλώτης, λήμμα αρ. 151, στο Δημακοπούλου ό.π. (σημ. 19) 187· Morgan ό.π. (σημ. 46) 165.

κεία μορφή (Πότνια;), η οποία το αγγίζει με το προτεταμένο της δάκτυλο⁷². Το σπάραγμα αυτό, μαζί με την λίγο πιο ύστερη (ΥΕ ΙΙΒ2 / πρώιμη ΙΙΓ) λάρνακα από την Τανάγρα, που εικονίζει πομπή θρηνηδών γυναικών με προεξάρχουσα μορφή που περιφέρει ειδώλιο με υψωμένα χέρια⁷³, είναι πειστικά εικονογραφικά τεκμήρια για την περιφορά των φορητών ειδώλων σε πομπές και την προσφορά τους σε θρησκευτικές, λατρευτικές και εξόδιες τελετές⁷⁴. Επιπλέον, ως ειδώλιο αποκατέστησε ο Χ. Μπουλώτης το αντικείμενο που κρατάει στο χέρι της μία γυναικεία μορφή σε σπάραγμα τοιχογραφίας από την Τίρυνθα⁷⁵.

Η εικονογραφία, λοιπόν, δείχνει ότι σε τρεις παραστάσεις συναφούς εκφραστικού μέσου (ζωγραφική), οι οποίες ανήκουν στον ορίζοντα του 13ου προς τον 12ο αι. π.Χ., γυναικείες μορφές εμφανίζονται να περιφέρουν είδωλα εκτιμώμενου ύψους 30 εκ. σε πομπές, κρατώντας τα από τη μέση ή από τα πόδια. Τα ίδια τα ειδώλια, όμως, δεν διαθέτουν πραγματικές λαβές, τη εξαιρέσει ενός ΥΜ ΙΙΓ γυναικείου ειδωλίου από τη Γόρτυνα, το μοναδικό όπου εντοπίσαμε κάθετη λαβή στο πίσω μέρος της κωδωνόσχημης φούστας⁷⁶.

ΑΠΟ ΤΟΥΣ «ΣΚΟΤΕΙΝΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ» ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΪΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ: Η ΖΗΤΟΥΜΕΝΗ ΣΥΝΕΧΕΙΑ ΚΑΙ Η ΝΑΞΟΣ

Το ερώτημα εάν οι «κούροι» του κρητομυκηναϊκού Αιγαίου αποτέλεσαν την τυπολογική και ενδεχομένως τη συμβολιστική αφετηρία που οδήγησε στους πρώτους πραγματικούς κούρους των πρώιμων ελληνικών χρόνων, δεν θα μπορούσε να απαντηθεί εδώ. Το βέβαιο είναι ότι τα είδωλα του β' μισού της 2ης χιλιετίας π.Χ. εντάσσονται σε μία συντονισμένη παραγωγή περιοπτών έργων, «αγαλμάτων» με την αρχαία έννοια του όρου, που θα υπέβαλλαν με τον όγκο, την όψη και τις χειρονομίες τους, επιτείνοντας το θρησκευτικό αίσθημα των πιστών και υπαγορεύοντας τα δρώμενα του τελετουργικού της λατρείας.

Η γλυπτική, διαφορετικά προσλαμβανόμενη και παραγόμενη κατά τη Νεοανακτορική και Μετανακτορική περίοδο στο Αιγαίο εν σχέσει προς αυτήν των αρχαϊκών και κλασικών χρόνων, πειραματίστηκε με ποικίλα μέσα, υλικά και αισθητικές κατευθύνσεις, με

72. Η αποσπασματική διατήρηση του σπάραγματος δεν επιτρέπει βεβαιότητα στην ακριβή ερμηνεία της παράστασης. Δεν μπορεί να αποκλεισθεί το ενδεχόμενο και τα δύο χέρια να ανήκουν στην καθιστή μορφή, η οποία κρατάει το είδωλο προφανώς προτεταμένο. Βλ. S. Immerwahr, *Aegean Painting in the Bronze Age* (University Park - London 1990) 119 εικ. 33a· S. Immerwahr, *Left or Right? A study of Hands and Feet*, στο Morgan ό.π. (σημ. 46) 183 εικ. 11.20.

73. Θ. Σπυρόπουλος, Ανασκαφή μυκηναϊκής Τα-

νάγρας, *ΠΑΕ* 1974, 12-14 πίν. 10a· Rutkowski ό.π. (σημ. 42) 121 εικ. 35.2.

74. Για το θέμα, βλ. Bettinetti ό.π. (σημ. 42) 185-186.

75. C. Boulotis, *Zur Deutung des Freskofragmentes Nr. 103 aus der Tyrinther Frauenprozession*, *ArchKorresp* 9, 1979, 59-67 εικ. 1· Immerwahr ό.π. (σημ. 72) 120 εικ. 33b· Immerwahr, στο Morgan ό.π. (σημ. 46) 181-182 εικ. 11.17.

76. Levi ό.π. (σημ. 43) 245, 246 εικ. 14a.

σκοπό να αποδώσει κατά τις πλαστικές επιταγές της εποχής την ανθρώπινη μορφή, φυσιοκρατικά και σε ποικίλες διαστάσεις.

Το λίθινο πορτρέτο της Γρόττας, είτε το κρίνει κανείς ως πλαστική δημιουργία *per se* είτε το φανταστεί γομφωμένο σε ακρόλιθο αγαλμάτιο, συνιστά έναν ισχυρό εικονογραφικό κρίκο που συνδέει τη νεοανακτορική με τη μυκηναϊκή ειδωλοπλαστική, και αυτήν με την ελεφαντουργία του 8ου-7ου αι. π.Χ., και ακολούθως με τη μνημειακή πλαστική σε λίθο⁷⁷.

Έχοντας κατά νου τα ανθρωπόμορφα και πτηνόσχημα ειδώλια και σκεύη που χαρακτηρίζουν την παραγωγή της Κρήτης και της Κύπρου από την εκπνοή της Εποχής του Χαλκού και έως τους πρώιμους αρχαϊκούς χρόνους⁷⁸, δύσκολο να δεχτούμε ότι από τον 11ο αι. π.Χ. και για περισσότερο από τρεις αιώνες το Αιγαίο έμεινε χωρίς ολόγλυφες «εικόνες» θεών, ηρώων και μυθικών όντων⁷⁹.

Η στερεοτυπική – κατά βάσιν βιβλιογραφική – αντίληψη για αιώνες «σκοτεινούς» σαφώς δεν νομιμοποιείται να καταδικάζει τους ανθρώπους των εποχών εκείνων σε ακρωτηριασμένη φαντασία, άρα και σε ακρωτηριασμένη έκφραση. Στο φθαρτό ξύλο, υλικό που πρέπει να υποτεθεί ως το πιθανότερο υλικό κατασκευής του ακρολιθικού «κούρου» της Γρόττας, αποδόθηκαν ενδεχομένως τα έργα πλαστικής μεσαίας ή και μεγαλύτερης κλίμακας που πιθανόν κατασκευάστηκαν κατά τη διάρκεια των λεγόμενων «σκοτεινών χρόνων»⁸⁰.

Στη Νάξο η ανθρώπινη μορφή «επιστρέφει» σε δύο πρόσφατα ευρήματα από τις πρώιμες φάσεις του ιερού των Υρίων: μία πήλινη ανδρική προσωπίδα φυσικών διαστάσεων του τέλους του 8ου - αρχών του 7ου αι. π.Χ., ίσως ανάθημα που χρησιμοποιήθηκε σε τελε-

77. Lapantin ό.π. (σημ. 27) 44-46 (Αθήνα-Δίπυλο, Ιδαίο Άντρο), εικ. 79-80 (Ελεύθερνα), 48-50 εικ. 81-106 (Έφεσος, Σάμιος). Βλ. επίσης Ν. Σταμπολίδη (επιμ.), *Ανατολική Μεσόγειος. Κύπρος - Δωδεκάνησα - Κρήτη. 16ος-6ος αι. π.Χ.*, κατάλογος έκθεσης (Ηράκλειο 1998) 270-271 (αφ. 339-340). Ν. Σταμπολίδης (επιμ.), *Ελεύθερνα. Πόλη - Ακρόπολη - Νεκρόπολη* (Αθήνα 2004) 295 αφ. 397.

78. Σταμπολίδης ό.π. (1998) 78 (αφ. 47-48), 112, 192-199 (αφ. 209-218). Για εκτενή συζήτηση του θέματος, βλ. Ν. Kourou, *Aegean and Cypriot Wheel-made Terracotta Figures of the Early Iron Age*, στο E. A. Braun-Holzinger - H. Matthäus (επιμ.), *Die nahöstlichen Kulturen und Griechenland an der Wende vom 2. zum 1. Jahrtausend v. Chr. Kontinuität und Wandel von Strukturen und Mechanismen kultureller Interaktion, Kolloquium Johannes Gutenberg-Universität Mainz, 11.-12. Dezember 1998* (Möhnesee 2002) 12-38.

79. S. Böhm, *The 'Naked Goddess' in Early Greek Art: An Orientalizing Theme par excellence*, στο V. Karageorghis - N. Stampolidis (επιμ.), *PLOES... SEA*

ROUTES... Interconnections in the Mediterranean, 16th-6th c. BC. Proceedings of the International Symposium Held at Rethymnon, Crete, September 29th - October 2nd 2002 (Athens 2003) 363-370.

80. Τα ασβεστολιθικά δαιδαλικά αγάλματα των μέσων του 7ου αι. π.Χ. από την Κρήτη (Α. Λεμπέση, Ένα αγαλμάτιο γυναικείας μορφής του 7ου αι. π.Χ. από την Κρήτη, στο *Αρχαία Ελληνική Γλυπτική. Αφιέρωμα στη μνήμη του γλύπτη Στέλιου Τριάντη, Μουσείο Μπενάκη, Παράρτημα Ι* (2002) 37-51. Σταμπολίδης ό.π. (σημ. 77· 2004) 234-237 αφ. 250-254) είναι λείψανα μιας τέχνης μνημειακών διαστάσεων, η οποία – τουλάχιστον στην Κρήτη – ενδεχομένως δεν σταμάτησε να παράγεται σε φθαρτά υλικά από την Ύστερη Εποχή του Χαλκού και ύστερα. Βλ. Η. Kyrieleis, *Cretan Works of Art in Samos*, στο V. Karageorghis - N. Stampolidis (επιμ.), *Eastern Mediterranean - Cyprus - Dodecanese - Crete. 16th-6th cent. BC: Proceedings of the International Symposium Held at Rethymnon, Crete in May 1997* (Athens 1998) 277-286.

τουργικά «δρώμενα», και ένα πλαστικό ανθρωπόμορφο αγγείο της πρώτης δεκαετίας του 7ου αι. π.Χ.⁸¹ Και τα δύο είναι ναξιακά έργα, όπως δείχνει ο πηλός τους, ακτινοβολούν όμως ισχυρή «κυπριακή έμπνευση», κατά την Ε. Σημαντώνη-Μπουρνιά.

Η λήκυθος έχει ύψος 20,5 εκ., πλαστικά αποδοσμένα υποτυπώδη χέρια και κάθετη λαβή, ασφαλή ένδειξη για τον τρόπο χρήσης ή περιφοράς της στο ιερό. Η φυσιοκρατικά αποδοσμένη κεφαλή, πλασμένη πάνω από το κυλινδρικό τροχήλατο σώμα του αγγείου, μοιάζει σημαντικά προς τις μετωπικές προτομές της ΥΜ / ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου και τα αντίστοιχα ειδώλια που εξετάσαμε, γεφυρώνοντας αναπάντεχα την κρητομυκηναϊκή κοροπλαστική του 12ου-11ου αι. π.Χ. με την ανατέλλουσα αρχαϊκή τέχνη του Αιγαίου και τις αναζητήσεις της στη νέα «αρχή της μορφής».

Ο συνδυασμός προέλευσης, υλικού κατασκευής και τρόπου χρήσης της ληκύθου των Υρίων προσφέρει πολύτιμη τεκμηρίωση για την ύπαρξη μιας πλαστικής τέχνης που παρέμεινε ζωντανή στο νησιωτικό Αιγαίο, από την οποία, όμως, η σύγχρονη έρευνα πρέπει να αρκестεί σε σπαράγματα. Επιπλέον, και πέραν της εικονογραφικής του σπουδαιότητας, το αγγείο αυτό – όπως και η πήλινη προσωπίδα άλλωστε – φέρνει κοντά το υλικό απόθεμα των λατρευτικών και τελετουργικών πρακτικών της Ύστερης Εποχής του Χαλκού με αυτό των πρώιμων «ελληνικών» χρόνων. Με τους ίδιους χρόνους ο Ν. Κοντολέων είχε σαφώς συνδέσει και την ακρολιθική κεφαλή της Γρόττας⁸², η οποία ίσως δείχνει τώρα λιγότερο μοναχική στον μυκηναϊκό ορίζοντα του μισοβυθισμένου οικισμού.

ΑΝΔΡΕΑΣ Γ. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ

81. Προσωπίδα: Ε. Simantoni-Bournia, Un masque humain à Hyria de Naxos, nouveau témoignage de contacts chypriotes, *BCH* 128-129, 2004-2005, Études, 119-132. Λήκυθος: Ε. Simantoni-Bournia, Kyprische Einflüsse I. Ein anthropomorphes Gefäß aus Iria auf Naxos, *AM* 119, 2004, 33-54, με εκτενή παραγμάτευση

των προϊστορικών παραλλήλων και των σύγχρονων πλαστικών αγγείων.

82. Ο Κοντολέων [ό.π. (σημ. 1) 279] είχε γράψει γι' αυτήν: «.. είναι όμως κυρίως άμεσος προβαθμής γνωστών κεφαλών της πρώιμου ελληνικής πλαστικής».

ΑΚΡΟΛΙΘΟΣ ΜΥΚΗΝΑΪΚΟΣ «ΚΟΥΡΟΣ» ΑΠΟ ΤΗ ΓΡΟΤΤΑ ΤΗΣ ΝΑΞΟΥ

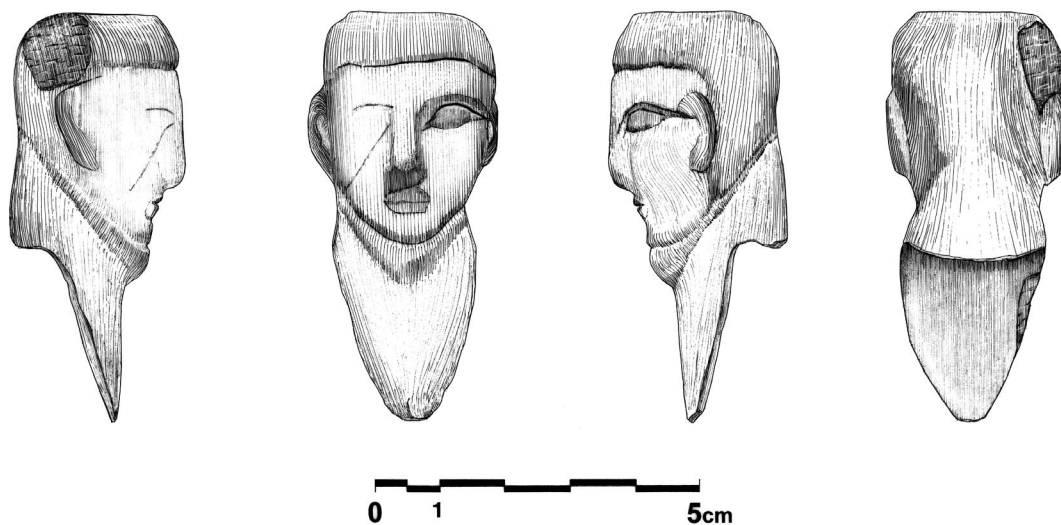

Εικ. 1-5. Η λίθινη κεφαλή της Γρόττας, Μουσείο Νάξου αρ. 340 (φωτογραφία Χ. Παπανικολόπουλου).

Εικ. 6. Η κεφαλή της Γρόττας (αριστερά) και κροτάλα τοπικού πρασινοσχιστόλιθου (δεξιά), που περισυνελέγη στον Πάνορμο της Νάξου (φωτογραφία Γ. Μπασιάκου).

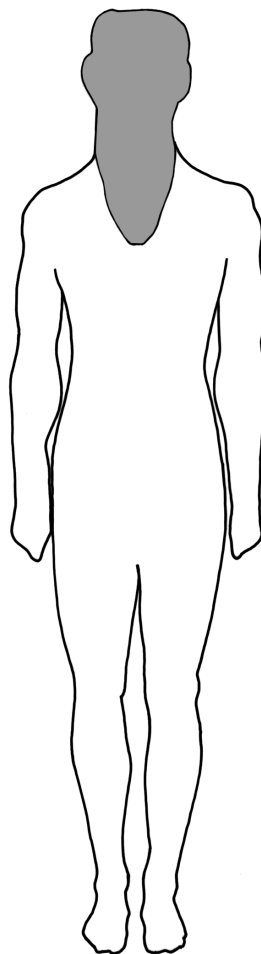
ΑΝΔΡΕΑ Γ. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΥ

Εικ. 7. Η λίθινη κεφαλή της Γρόττας (σχέδιο Α. Κοντονή).

Εικ. 8. Η λίθινη κεφαλή της Γρόττας αποκατεστημένη ως απόληξη κεφαλής σκήπτρου (σχέδιο Α. Κοντονή).

Εικ. 9. Η λίθινη κεφαλή της Γρόττας αποκατεστημένη σε ακρόλιθο ειδώλιο (σχέδιο Α. Κοντονή).

ΑΚΡΟΛΙΘΟΣ ΜΥΚΗΝΑΪΚΟΣ «ΚΟΥΡΟΣ» ΑΠΟ ΤΗ ΓΡΟΤΤΑ ΤΗΣ ΝΑΞΟΥ

Εικ. 10. Αρχάνες, ανακτορικό συγκρότημα. Ελεφάντινη κεφαλή ακρόλιθου ειδωλίου (παραχώρηση Γ. Σακελλαράκη).

Εικ. 11α-β. Ακρόπολη Μυκηνών. Κεφαλή ανθρώπινης μορφής από γραπτό ασβεστοκονίαμα (φωτογραφία Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου – Προϊστορικής Συλλογής).

